

14

82

5/0

294.5925

6985, 1.1

श्रीगणेशायनमः श्रीपांडुरंगमानम्यपितरौचरुनूधुधान् श्रीश्रीधरीयदीकायाव्याख्यांकुर्वेश्रुतिस्तुतेः १ गुणालंबेति गुणानामालंब
 आश्रयणं यस्यां सानिर्गुणमवधिः पर्यवसानं बोध्यं यत्र यथास्यान्त्यायावेदकर्तृकास्तुतिः सा अववर्ण्यत इत्यर्थः १ २ स्वीयानां छात्राणां निर्व
 धेनवशीकृतः ३ श्रीमदिति पूर्वैर्हीनकारैः सन्निषेधितं व्याख्यातं तैरुपसृष्टं किं विद्वास्यानं विशेषतस्त्वविष्टं विस्तार्यत इत्यर्थः केषां चित्
 सारभोजिना मुच्छिष्टं पामरैः संगृह्यत इत्यर्थोत्तरं स्वर्गवाभावद्योतकं स्पष्टं ४ इति श्रीधरकृतश्लोकचतुष्टयव्याख्या अथ परीक्षित्वाभ्युदी
 क्य व्याख्या स्वतः प्रमाणभूतानां वेदानामिति सनामित्यस्यार्थः वेदानां स्वतः प्रामाण्ये हेतुः अत्रामाण्यकारणरहितानामिति पौरुषवाक्ये धमा
 माण्यकारणं भ्रमप्रमादादिपुरुषदोषाः अपौरुषेये वेदे न तदसंभवात् स्वतः प्रामाण्यं पौरुषवाक्यानां मूलप्रमाणाधीनं परतन्मामाण्यमिति भा
 ससाशीनितमेनाशयणनारदवादतः वेदैः स्तुतिर्गुणालंबानिर्गुणावधि वर्ण्यते १ वागीशायस्य वदने लक्ष्यार्थस्य च वक्षसि यस्या
 स्ते हृदये संविन्नं नृसिंहमहं भजे २ संप्रदायविश्वस्यर्थं स्वीयनिर्देश्यं धितः श्रुतिस्तुतिमित्याख्यां करिष्यामि यथा भवि ३ श्रीम
 द्रागयनं पूर्वैः सारतः सन्निषेधितं मथातु न दुपसृष्टमुच्छिष्टमुपजीयते ४ पूर्वाध्यायानं एवं स्वभक्तयोरानन् भगवान् भक्तभक्तिः

परीक्षितुवाच ब्रह्मन् ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः

मान् उषित्वादिश्यमन्मार्गेषु नर्द्धारवतीमगात् इत्यत्र सन्मार्गसंज्ञां स्वतः प्रमाणभूतानामप्रामाण्यकारणरहितानां वेदानां मार्गं ब्रह्म
 परत्वं मुपदिश्य भगवानगादित्यक्तं तत्र वेदानां ब्रह्मपरत्वमघटमानं मन्वानः पृच्छति ब्रह्मन् इति तत्र तावत्पुरव्यालक्षणागुणभेदेन
 निधाशब्दप्रवृत्तिः पुरव्यापिरूढियोगभेदेन द्विधारूढिस्वरूपेण जात्यागुणेन वा निर्दोषाहं वस्तुनि संज्ञासंज्ञिसंकेतेन प्रवर्तने यथा हि स्थगोः
 यः शब्दानां केनापि प्रकारेण ब्रह्मणि प्रवृत्तिर्न संभवतीति वक्तुं शब्दप्रवृत्तिप्रकारान्यरिगणयति तत्र तावदिति शब्दस्य प्रवृत्तिर्बोधनानुसू
 लव्यापार संज्ञासंज्ञिनोः शब्दार्थयोः संकेत अस्याच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपस्तेन रूढिः प्रवर्तते गोशुक्लादिपदं ईश्वरसं
 केतः साष्टएव इत्याद्यौ धुनिकसंज्ञास्यपि देवदत्तादीनां संज्ञाकर्तृणामिच्छाया ईश्वरेच्छाधीनत्वादीश्वरेच्छारूपत्वं स्वरूपेण निर्देशाहं
 वस्तुवाचकं रूढशब्दमुदाहरति इत्येवमिति अप्यसंज्ञाशब्दः कस्यचित्पिंडमात्रस्य वाचको न तु ज्ञानिगुणविशिष्टस्य एवमेकव्यक्तिवाचकः का
 लाकीशादिशब्दा अपि स्वरूपरूढोदाहरणं व्यनयेत्येवमकालत्वादिज्ञानेन भावात्कालाकाशादिपदेन गुणाभिधानां संभवाच्च ज्ञानिगुणरूढ
 त्वानुपपत्तेः गौरिति जातिरूढोयं गोपदस्य गोलज्जातिविशिष्टवाचकत्वात् ७ ७ ७ ७ ७

शुक्ल इति अत्रपदादि विशेषमध्याहार्यं तन्नगुणविशिष्टद्रव्यवाचकत्वात् गुणरूढत्वं यस्मिन् गुणे शुक्लादयं पुंसि गुणिलिङ्गात्कृतं हूनीत्याद्य
नुसारं पदे शक्नोति गुण इति प्रयोगस्तत्र शुक्लपदस्य जानिरूढत्वमेव तत्र शक्नादिपदस्य रूपत्वव्याप्य शुक्लत्वाद्यन्तरजानि विशिष्टवस्तुवा
चकत्वात् योगास्य सुख्याभेदस्य लक्षणादिज्ञानसापेक्षत्वा लक्षणागुणवृत्तीतावल्लक्ष्यनि लक्षणाच्चेत्यादि तेनैव संकेनेन संज्ञासं
ज्ञिसंकेनेन स्वरूपादिविधानि देशाहं वस्तुविषयकेन प्रतिपादितार्थसंबंधिनि प्रवृत्तिर्लक्षणा गंगायां घोष इत्यत्र गंगा पदेन गंगावि
ष्णुपदी जहु तनयेति कोशाज्जाह्वीसंज्ञात्वात् स्वरूपरूढेन प्रतिपादितजान्हीप्रवाहसंबंधितीरं बोध्यते नद्यां घोषो गंगीरायां घोष
इत्यादौ जानिगुणरूढिभ्यामभिहितार्थसंबंधिनि तीरे लक्षणेन व्या अभिहितार्थलक्षितेति त्रिविधसंकेनेनोक्तो यः सिंहादिपदस्य विशेष
वरूपोर्थस्त्वलक्षिताये शौर्यं क्रौर्यं दिगुणास्तद्युक्ते देवदत्तादौ नत्सदृशो सिंहादिसदृशो प्रवृत्तिर्गौणीत्यर्थः तदुणयुक्तेन सादृश्येनिय
(शुक्ल इति लक्षणाच्चेनेनैव संकेनेनाभिहितार्थसंबंधिनी यथा गंगायां घोष इति गौणीनाभिहितार्थलक्षितगुणयुक्तेन सदृशे यथासिं
हो देवदत्त इति यथाहुः अभिधेया विना भूतप्रवृत्तिर्लक्षणेन लक्ष्यमाणगुणैर्योगाहृत्तेरिष्टातुगौणतेनि योगवृत्तिरूपेण

कथंचरंति श्रुतयः साक्षात्सदसतः परे १

(त्रिविधवृत्तिप्रतिपादिनपदार्थयोः प्रवृत्तिप्रत्ययार्थयोर्बायोगेन यथापंकजम् ७ ७ ७ ७
मात्तुनस्तत्सदृश इत्युक्तिः क्वचिदाद्याकाशादिकारणगुणानां शब्दादीनां वायुतेज आदिकार्येषु योगेपिनत्सादृश्याप्रतीतेः सिंहादेवदत्त
इत्यत्र जानिरूढयाभिहितार्थलक्षितगुणयोगः आकाशास्तेत्यत्र स्वरूपरूढोत्पत्त्यालक्षितसर्वगनत्वासंगत्वादिगुणयोगः
पिकशब्दो मधुरः अकशब्दः कटुरित्यादौ मधुरादिशब्दैर्गुणरूढैर्लक्षितमियत्वापियत्वादिगुणयोग इत्युक्तमयत्र गौणीत्वसूत्रं अ
भिधेयेति अभिधेयं गंगादिपदवाच्यं प्रवाहादिनेना विना भूतेनित्यसं बद्धे तीरादौ गंगादिपदस्य याप्रवृत्तिः सालक्षणेनैव
हेत्यर्थः सिंहादिरूपे अभिधेये लक्ष्यमाणाये गुणाः शौर्यादयस्त्रैर्योगात्संबंधात् याप्रवृत्तिस्तत्र वृत्ते गौणीता इष्टानत्र गौणी
वृत्तिरित्यर्थः सुख्यायाद्वितीयं भेदयोगमाह योगेति प्रवृत्तिप्रत्ययार्थयोर्बायोगेनेति वापदघटितपाठः यथा चरूदिलक्षणागौणीति भिन्न
यान्यनमवृत्तिप्रतिपादिनयोः पदार्थयोर्बायोगेन योगः अथवा प्रवृत्तिप्रत्ययार्थयोर्बायोगेन योगः इत्यं योगत्वाल्लुर्विध्यं तत्र पंकजमित्यत्र रूढि
त्वाप्यंकेनिजेति पदाभ्यां प्रतिपादिनयोः कर्तृमननिपदार्थयोः कर्तृमोपादानकजनि कर्तृत्वरूपेण योगात्सं कजपदंतामरसे योगिकं ७

एवंमहादेवइत्यत्रमहादेवपदार्थांस्तथाप्रतिपादितयोर्महत्त्वदेवत्वयोः शिवयोगान्महादेवपदं शिवयोगिकं एवमुक्तमपुरुषराजपुरु
 षादिपदेषु च औपगवः पाचकइत्यत्रप्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्योगेनयोगः औपगवेउपगोरपत्यमित्यपत्त्यार्थं अणप्रत्ययसहितः पाचके
 पचधातोः कृप्रत्ययोणुत् उपगुसंबंधप्रत्ययपाककर्तृत्वरूपेण प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्योगेनयोगिकत्वं आदिपदेनलक्षणागौणीच
 तिभ्यांबोधिनपदार्थयोर्योगोदाहरणद्वयं गृह्यते तत्रनीलरक्तो घटइतिलक्षणाप्रतिपादितपदार्थयोर्योगो न्यायमनेनीलादिपदानां द्रु
 व्यंलाक्षणिकत्वात् तथाचनीलश्चासौ रक्तश्चेतिविग्रहेसमासेचसमिलक्षणयार्नीलरक्तगुणविशिष्टद्रव्यपदार्थयोर्नीलविशिष्टाभिन्न
 रक्तविशिष्टमित्येवंकर्मधारयसमासेनयोगोक्तेर्लक्षणाबोधिनपदार्थयोर्योगेनयोगइत्यस्यसंभवत्येनदुदाहरणं शुक्लीनादिशब्दागु
 णेनद्वानिचरूदाइतिमतेतुसङ्गश्रूलोहंतीसुदाहरणं अत्रयष्टिः प्रवेशयेत्यादौयष्टिधरेलक्षणाद्यत्सङ्गश्रूलपदयोस्तुधारकेलक्षणा
 तथाचरवङ्गश्चासौश्रूलश्चेतिविग्रहेकर्मधारयेणसङ्गधराभिन्नःश्रूलधरोहंतीत्यर्थेनलक्षणाबोधिनपदार्थयोर्योगोदाहरणं सिंहाग्निर्माण
 औपगवःपाचकइत्यादि तत्रतावद्द्रव्यणिरुदित्वनिर्गम्यत्वाद् साक्षात्कथंचरंतीति तत्रहेतुः अनिर्देश्य अभि
 र्देश्यत्वेपिहेतुंवदन्गुणवृत्तिभिराकरोति निर्गुणगुणवृत्तयदिति गुणैर्वर्तमाना अपिनिर्गुणकथंचरंतीत्यर्थः निर्गु
 णत्वेचहेतुंवदन्लक्षणांयोगंचनिराकरोति सदसनः परइति कार्यकारणाभ्यां परस्मिन्संगेकेनविदपिसंबं -
 धाभावान्नलक्षणायोगवृत्तीसंभवत्त्वर्थः एवंपदार्थत्वायोगादपदार्थस्यनवाक्यार्थत्वायोगाच्चतुर्निगोचरत्वं ब्रह्मणइत्यभिप्रायः १
 वकःइतिगौणीबोधिनपदार्थयोर्योगे अत्रहिसिंहश्चासावग्निश्चेतिविग्रहेकर्मधारयसमासेनसिंहवज्रोयादिरुण्यवदभिन्नोग्निवत्तेजसित्वा
 दिगुणविशिष्टइत्यर्थादौणीचतिप्रतिपादितपदार्थयोर्योगेनयोगइत्यस्योदाहरणमिदं क्वचित्प्रतिपादितपदार्थयोः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्योगे
 तिचापदरहितः षष्ठः सोनिक्रिष्टत्वाहुपेक्षिनः अनिर्देश्यत्वेपिहेतु
 वदन्निति ननुनिर्गुणत्वस्यानिर्देश्यत्वेहेतुत्वमनुपपन्नं निर्गुणानामपिगुणकर्मादीनांजात्यादिनानिर्देशप्रसिद्धेरितिचेन्न निर्गुणपदस्यनि
 र्धर्मकत्वार्थकत्वात् गुणोर्गोण उपसर्जनइत्यर्थात् धर्म्यर्धानत्वेनधर्माणामुपसर्जनत्वस्यस्पष्टत्वात् ननुसदसनः परइत्ययंनिर्गुणपदो
 क्तनिर्धर्मकत्वेनलक्षणायोगनिरासेचोभयत्रापिकथंहेतुरित्याशंकायामाह केनविदपिसंबंधाभावादिनि सधर्मकत्वं धर्मैः संबंधेस्यात् केनवि
 दपिसंबंधाभावेकथंसधर्मकत्वं किंचसर्वधर्माः कार्यरूपाएववंदांतस्तिथान्ते तार्किकमतेतुसर्वपदार्थाः कारणरूपाएव पारिमांडल्य
 भिन्नानांकारणत्वमुदाहृतमित्युक्तं पारिमांडल्यमानस्याकारणरूपत्वेपिब्रह्मणोविशुत्वेननदसंभवान् तथाचकार्यकारणभिन्नधर्माभावात्

कार्यकारणसंबंधाभावे सधर्मकत्वं संभवतीति किंचलक्षणायाः शक्यसंबंधविषयत्वात् योगवृत्तेरपि पदार्थयोगप्रकृतिप्रत्ययार्थायो
गविषयत्वात् योगस्य संबंधापरपर्यायत्वात् नलक्षणायोगवृत्ती संभवत इति भावः नश्च निगोचरत्वमिति श्रुतिगोचरत्वाभावे श्रुत्येककमधि
गम्ये ब्रह्मणि मनः प्रवृत्तिरपि न स्यात् इति ब्रह्मज्ञानमिथ्यारिति पूर्वपक्षाभिप्रायः अतएव निर्गुणेपि मनश्चरेदित्युपसंहारे मनः प्रवृत्त्युपपा
दनसंगलन इति ध्येयं १ बुद्धिं द्रियेति ननु श्रुतीनां ब्रह्म परत्वे आक्षिप्ते प्रभुर्जीवानां च नुवर्गायं बुद्ध्यादीनश्च न दिति समाधानमप्युक्तमि
त्तांशक्यप्रभादिपदैः श्रुतिनां लक्षणैक्यनिषेधोपासनाकर्मपराणां पंचविधश्रुतीनां ब्रह्म परत्वप्रकारमाह अयमभिप्राय इति यद्यपि
सुख्यागौण्योवृत्तीनसंभवतस्तथापि लक्षणासंभवेत् कार्यकारणात्मकजगदो ब्रह्मणिसंयोगसमवायादिसंबंधाभावापेक्षया स्तत्वेनाध्या
उत्तरमाह बुद्धिं द्रियेति बुद्ध्यादीस्तु पाधी नृजनानामनुशापिनां जीवानां मात्राद्यर्थप्रभुराश्वरोऽश्नत् मीयंत इति मात्राविषयाः त
दर्थं भवार्थम् भवोजन्मलक्षणकर्मनलक्षितकर्मकरणार्थमित्यर्थः आत्मने लोकांतरगामिने आत्मनस्तत्त्वोक्तभोगापत्यर्थः अ
कल्पनाय कल्पनानि वृत्तये पुक्त्य इत्यर्थः अर्थधर्मकाममोक्षार्थमिति क्रमेण पदचतुष्टयस्यार्थजनानामिति पदचतुष्टयार्थमीश्व

श्रीशक्तउवाच बुद्धिं द्रियमनः प्राणान् जनानामसृजत् प्रभुः

रस्य सृष्ट्यादिषु प्रवृत्तिरिति दर्शयति प्रभुरिति ईश्वरस्योपाधि वक्ष्यताभावेन नित्यमुक्तज्ञां दर्शयति अयमभिप्रायः सगुणमेव
गुणैरनभिभूतं सर्वज्ञं सर्वशक्तिं सर्वेश्वरं सर्वनियं तारं सर्वोपास्यं सर्वकर्मफलप्रदानारं समस्तकल्याणगुणानिलयं सच्चिदानंदं भगवं
तं श्रुतयः प्रतिपादयन्ति यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः यस्य ज्ञानमयं तपः सर्वस्य वशी सर्वस्मै शान्तः यः पृथिव्यां निष्ठः पृथिव्या आंतरः सो कामपत बहुस्यात्
सिद्धसंबंधसंभवात् अध्यस्तलाध्यासिकसंबंधाद्यनंगीकारे बुद्ध्यादि न गत्वा त्वत्वादि कमेव न संभवेदित्ययमुत्तराभिप्राय इत्यर्थः नचादौ लक्षणा
श्रुतीनां तात्पर्यमाह सगुणमेवेति सर्वज्ञत्वादिधर्मविशिष्टमेव भगवंतं सुख्यागौण्यावा प्रतिपादयंत्यो लक्षणया तमेव सच्चिदानंदरूपं नि
धर्मकं तत्सदलक्ष्यं प्रतिपादयंतीत्यर्थः सगुणस्यैव निर्गुणत्वेन प्रतिपादने हेतुः गुणैरनभिभूत इति विंशद्भूतेश्वरस्य निरुपाधिकत्वात् मा
योपाधिकत्वपक्षेपि मायायाः स्वरूपानावरकत्वादिनिभावः गुणानेवाह सर्वज्ञमित्यादिना समस्तेति उक्तेभ्यो न्येये समस्ताः कल्याणगुणाः
सर्जनादिसंकल्पनजगत्सृष्ट्यदयालुत्वादयस्तन्त्रिलयं उक्तसर्वज्ञत्वादिगुणप्रतिपादिकाः श्रुतीक्रमेणोदाहरति यः सर्वज्ञ इत्यादिना सा
मान्यतः सर्वज्ञातीति सर्वज्ञः ननु द्वितीयधर्मपुरस्कारेण सर्ववेत्तीति सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं सर्वज्ञत्वादिलक्षणं न पद इति सर्वज्ञतोदाहर

णं सर्वस्यवशी सर्वोपिब्रह्मादिरस्यवशेवर्ततइत्यर्थः अनेनसर्वशक्तिज्ञा सर्वस्येशानर्शितेनिसर्वेश्वरत्वं यःपृथिव्यानिष्ठनपृथिवीयम
 यति ननुसूनादिवत्बहिःस्थित्वेत्यर्थः पृथिव्यादेवतायाआंतरइति अंतःस्थित्याप्राप्तःसंगोनिवार्यते अनेनसर्वनिर्णयत्वंअनेनैवसर्वोपास्य
 त्वंसर्वफलदातृत्वं योयोयांयांननुभक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति तस्यनम्याचलांश्रत्यांतामेवविदधाम्यहं सनयाश्रद्धयायुक्तस्त्याराधन
 मीहने लभतेचतनःकामान्मयैवविहितानुहितानित्यादिष्वंतर्योभिणएषतनदेवतारूपेणोपास्यत्वसर्वफलदातृत्वयोरवगतेः सपरमात्मा
 अकामयनकामितवान् कथं बहुस्यांबहुभवेयं अहमेकनगद्रूपेणभजायेय उत्सृज्यभवेयं सईक्षतेतिऐतरेयश्रुतिः ऐक्षतेनिष्ठां
 दोष्येपाठः तत्तच्छब्दवाच्यं ब्रह्मनेजोसृजत सृष्टवत् इदमकलकल्याणगुणनित्यसंयुक्तस्योदाहरणं सज्जनसंकल्पसमृत्तादीनांलोको
 पकारार्थत्वेननादृशानांदयालुत्वादिरुणानांप्रतीतेः सच्चित्करवत्वेसत्यंज्ञानमनंतं ब्रह्मविज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यादयः अनेनसगुणमेवेत्यार
 सर्वस्यवशीसर्वस्येशानः यः पृथिव्यानिष्ठनपृथिव्या आंतरः सोकामयनबहुस्याम् सऐक्षतनेजोसृजतसत्यंज्ञान
 मनंतंब्रह्मेत्याद्याः तथाभूतेश्वरतांतावत्संसारिणोजीवस्य नन्निवृत्तयेनत्वमसीत्यादिवाक्यानिबोधयंति तत्रचतत्वं पदयोः

मात्रार्थैवभवार्थैव आत्मनेक्यनायच २ .

सामानाधिकरण्यं प्रतीयते तच्च प्रकरांतरेणाद्यतमानं ब्रह्मणि पर्यवसानं गमयति ७५ ७६ ७७
 योक्तेजग्रथेनजननानांमसृजत्प्रभुरित्यंतस्यपूर्वार्धस्याभिप्रायउक्तः ननूक्तश्रुतीनांसुख्यवृत्त्यासगुणपरत्वमेवास्त मास्तलक्षणयानि
 गुणपरत्वंलक्षणाबीजस्य तात्पर्याद्यनुपपत्तेरभावादित्याशङ्क्यावांतर वाक्यरूपाणामेषां नटस्थलक्षणस्वरूपलक्षणवाक्यानामैक्यपर
 महावाक्येनैकवाक्यत्वालक्षणयानिर्धर्मकपरत्वाभावेसर्वज्ञत्वादियर्मेविशिष्टेनब्रह्मणासंसारिणीवैक्यासंभवेनमहावाक्यैकवा-
 क्यत्वासंभवरूपंजीवब्रह्मैक्यासंभवरूपंचमहावाक्यैकवाक्यतान्वयानुपपत्त्यारब्धतासर्पानुपपत्त्यारब्धंचलक्षणाबीजध्वनयन्ऐक्य
 परश्रुतीनांलक्षणयानिर्गुणपर्यवसानमाह तथाभूतेश्वरतामित्यादिना तत्वमसीत्यादीत्यादिपदेनप्रज्ञानं ब्रह्म अहंब्रह्मास्मीत्या-
 दिसंग्रहः ननुतत्वमस्यादिवाक्यानिनैक्यबोधकानि उपदेशरूपाणांतेषांपञ्चकर्तृत्वजीवस्तुत्यर्थकत्वात् अहंब्रह्मास्मीत्यादिपर्या
 लोचनादिरूपाणांकर्तृसंस्कारार्थकत्वात् यथायत्नेफलीकर्तृकमाज्यावेक्षणमाज्यसंस्कारार्थविधीयतेनहृदहंब्रह्मास्मीतीक्षणस्य
 यज्ञकर्तृसंस्कारार्थविधानसंभवादित्याशङ्क्यनवकृत्यउपदेशोनांपक्रमोपसंहारादिलिंगैर्यज्ञप्रकरणभेदादिभिश्चनदसंभवमभि

प्रेत्येक्यविधायकत्वमुपपादयति तत्रचन्त्यादिना अपर्यायपदानामेकविधमन्त्यतत्वेसत्येकार्थनिष्ठत्वंसामानाधिकरण्यं प्रकाशं तरेण
भागत्यागलक्षणं नर प्रकारेण प्रकाशं तरेणापदमानत्वं दर्शयति तथाहीत्यादिना एकार्थत्वस्यविवक्षितत्वादित्यनेन नतावदिति विश्वदे
वादेवतायस्याः सावैश्वदेवातिवैश्वदेवापदमामिक्षावाचकमामिक्षापदमपित्वाचकमिति तमेपयसिदध्यानयनिसावैश्वदेवामिक्षा
वाजिभ्यावाजिनमिति श्रुतिस्थयैश्वदेवापदमामिक्षापदयोरेकार्थकत्वेन सामानाधिकरण्यं न इत न त्वं पदयोर्नैत्यर्थः तसेदुर्धेदधिमिश्र
णोरुनेयकटिन्द्रव्यं संपद्यते तदामिक्षापदवाच्यं तेन विश्वदेवदेवताकायागोविधेयः यत्तद्रवद्रव्यं तद्वाजिनं तेन वाजिदेवताकोपाग
इति चातुर्मास्यां तर्गतवैश्वदेवपर्वप्रकरणस्याक्तश्रुतेर्विधिसितीर्थः ननु वैश्वदेवामिक्षापदयोर्नैकार्थाभिधायकत्वं वैश्वदेवापदेनामि
क्षाभिधानं आमिक्षापदयोगानस्यात् उक्तार्थानामप्रयोगइति न्यायान् किं विश्वदेवस्तु निषेधायात्रगादेरपि वैश्वदेवापदार्थत्वसंभ
वात्कथमामिक्षापदार्थकत्वमित्याशंकायामाह यथोक्तमित्यादि एष देवतार्थस्तथितः अण्प्रत्ययः विश्वदेव देवतायुक्तमामिक्षावदस्येव
तथाहि नतावद्वैश्वदेवामिक्षातिवदुभयोरेकार्थाभिधानेन सामानाधिकरण्यम् यथोक्तम् आमिक्षादेवतायुक्तावदस्येवैष न द्वितः
आमिक्षापदसां ध्यानस्यैव विषयार्पणमिति कुतः भिन्नार्थत्वात् न चानहत्त्वार्थयानि रूढलक्षणया विशेषणविशेष्यभावेन
नीलमुत्पलमिति वत् यथोक्तम् स्वबुद्ध्यारभ्यते येन विशेष्यं तद्विशेषणमित्यादिकुतः विरुद्धार्थत्वेन तदयोगान् ७ ६
ननु कदूषणाभियानवदतीति शंकराचार्यमिति भावः तर्ह्यामिक्षापदसान्निध्यवैयर्थ्येन वाह आमिक्षापदसान्निध्यादिनि वैश्वदेवापदेन विश्व
देवदेवताकः कश्चन द्रव्यविशेष इति सामान्येनामिक्षोक्तावपि कोसो द्रव्यविशेष इत्यपेक्षायामामिक्षापदसान्निध्यादामिक्षारूपइत्यवगम्यते
वृक्षमात्रं पश्येत्तादौ सामान्य विशेषशब्दे पुनथादर्शनान् तथाचामिक्षापदसान्निध्येन तस्यैव तद्विस्तृतस्यैव सामान्य तो द्रव्यवाचकस्य विशो
षतां विषयार्पणं भवतीत्युक्तार्थः किंच एष न द्वित एव वदति त्रिणादिवाचकत्वसंभवेपि आमिक्षापदसान्निध्यादामिक्षामेव वदति अ
तस्तस्यैव तद्विस्तृतकर्तृकमेव विषयार्पणमामिक्षारूपविषयबोधनमित्यादिकमप्यर्थान्तरमूढं तत्त्वपदयोर्वैश्वदेवामिक्षोतिवत्सामानाधि
करण्याभावे हेतुः भिन्नार्थत्वादिनि परोक्षापरोक्षादिरूपार्थभेदादित्यर्थः न चानहदिति न स्वार्थं न हीनस्ते अहत्त्वार्थेनादृशयोः पदयो
र्निरूढलक्षणयानि तरां रूढात्वासौ लक्षणाचनया अनादिपरंपरागतयान सांप्रतं रचितयान चायथाविशेषणविशेष्यभावेन सामानाधि
करण्यं नीलमुत्पलमित्यादौ तथा तत्त्वपदयोर्नैत्यर्थः विशेषणविशेष्यभावं लक्षयति स्वबुत्त्येति स्वरूपसत्त्वमात्रेण न हि किंचिद्विशेषण
मिति पूर्वार्थं अयमर्थः स्वाकारज्ञानेन विशेष्यमनवभास्य किंचिदपि वस्तु स्वरूपसत्त्वमात्रेण स्वस्थितिमात्रेण विशेषणं न हि भवति किं

तुर्येनगीलादिनास्त्रशुद्ध्यात्वाकारज्ञानेनविशेष्यसुत्पत्तादिरज्यतेभास्यतेइतरस्माद्वावर्त्तनेतद्विशेषणमिति विरुद्धार्थत्वेनेति तत्त्वंपदयोऽतिशो
 षः नीलगुणोत्पलद्रव्ययोराश्रयाश्रयित्वेनाविरुद्धस्वभावयोः स्वार्थत्यागंविनालक्षणयाविशेषणविशेष्यभावेविरोधाभावात् तत्राजहत्वा
 र्थानिरुद्धलक्षणा तत्त्वंपदयोस्तुपरोक्षपरोक्षत्वादिविरुद्धार्थत्वेनस्वार्थत्यागंविनाविशेषणविशेष्यभावानुपपन्नेस्तदयोगात् अजहत्-
 स्वार्थलक्षणयासामानाधिकरण्यासंभवादित्यर्थः शकृल्लापदानांगुणिनिरुद्धत्वमनेदंभिक्षुर्भिक्षनेइत्यजहत्स्वार्थलक्षणया-
 सामानाधिकरण्योदाहरणं बोध्यं दंडधरो भिक्षुरित्याद्यर्थविवक्षणात् एतेन प्रथमश्लोके शुकृल्लापदानांगुणिरुद्धत्वात् तदाह ता
 अत्रपद्येत्तु नीलसुत्पत्तमित्यत्रलक्षणोच्यते इतिपूर्वापरविरोधोभिरस्तः मतभेदेनाविरोधान् नचप्रथमपद्येशकृल्लापदानांगुणप-
 रमेव नद्रव्यविशेषणमितिप्रामित्यं जानिरुद्धत्वाफत्यागुणेननिर्देशाहै इत्येतदुदाहरणत्वासंगतेः जहत्लक्षणयासामानाधिकरणं शंक-
 ते नचेति एकार्थत्वस्येति तत्त्वंपदार्थयोजीवेश्वरयोरैक्यस्यभिरक्षितत्वेनसकलस्वार्थत्यागेनपदार्थानुरलक्षणेपदार्थानुरणैक्यस्या
 नेश्वरादिनेतिभावः एवंप्रकारान्तराणिदूषयित्वाभिज्ञानमाह अतइतिवाच्यस्यैकभागत्यागभागान्तरग्रहणेनइदंनहत्स्वार्थलक्षण-

नचजहत्स्वार्थत्वेनसंबंधितलक्षणयाकुस्ममितदुमागंगेतिवत्कुजः एकार्थत्वस्यवि वक्षितत्वात् अतो नहदजहत्स्वार्थलक्ष-
 ण्यासोयंदेवदत्तइतिवदिरुद्धांशत्यागेनानुगतविदेशेनैकार्येनसामानाधिकरण्येनभिरुणोपपत्तिसानम् अस्थूलादिवाक्या

सोयंदेवदत्तइत्यत्रहि नदेशतत्त्वलविशिष्टदेवदत्तदेहवाचकस्तच्छब्दः एतद्देशकालविशिष्टवाचकोयंशब्दः वाच्यभागयोर्देशकालादिविशेषणयो
 विरोधेनैक्यायोगात् विरुद्धतत्त्वलैतत्त्वलादिविशेषणभागत्यागेनाविरुद्धविशेष्यस्वरूपमात्रग्रहणेनैक्यबोधनात्सामानाधिकरण्यंतद्वत्त
 त्वंपदयोः सर्वज्ञत्वकिंचिज्ञत्वपरोक्षत्वापरोक्षत्वादिविशिष्टेश्वरजीवचैतन्यवाचकयोः परोक्षत्वापरोक्षत्वादिविशेषणभागविरोधा
 द्विरुद्धौविशेषणभागोत्पत्त्यानुगतमविरुद्धचैतन्यमात्रंपददूषेनगृहीत्वा अस्मद्वैकत्वबोधनात्सामानाधिकरण्यंनेनचलक्षणयाभिरु-
 णोपपत्तिसानंमिदं विषेधपरश्रुतीनां ब्रह्मपरत्वमाह अस्थूलेति अस्थूलमनण्वद्भस्वमदीर्घं अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं अधान-
 आदेशोनेतिने नीत्यादीवाक्यैर्ब्रह्मभिन्नसर्वाभाधिनिरसननेनविषेधावधिभूतंसर्वाधिष्ठानं ब्रह्मलक्षणया बोध्यतइतिनेषां साक्षात्सुरवत
 उपाधिनिषेधकत्वमर्थात्तुलक्षणयानिरुणोपपत्तिसानं एतेनपदार्थस्यैववाक्यार्थत्वमितिपूर्वपत्ताभिमनोभियमः प्रत्यक्तः अस्मिन्
 ज्योतिर्मण्डलेकंश्रद्धइतिप्रश्नेनिषेधरूपेषुनतारारूपो नोष्ठाकरइतिप्रतिवचनवाक्येषुहिनकस्यापिपदस्यार्थश्चंद्रकृत्यापिवाक्यैरेभिर्बोध्य
 तेइतिस्पष्टं तथाविषंभुंस्वेतिशत्रुगृहेभोजननिषेधनात्पर्यकंवाक्येविषपदस्यवाभुंस्वपदस्ययानभोजननिषेधतिरर्थस्तथापि-

वाक्येनलक्षणया बोध्यते एवं सत्यज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादिवाक्यैरुपक्रममाद्यवधतारसंज्ञतात्पर्यकैर्मूर्ख्यवृत्त्या विशिष्टवाचकैः ससुदायलक्षणया-
निर्घर्षकमसंज्ञं ब्रह्म बोध्यते वाक्ये लक्षणायामीमांसकैः स्वीकृतात् वाच्यार्थानां ब्रह्मण्यध्यस्तत्वेनाध्यासिकसंबंधस्याप्युक्तत्वाच्चेत्तदितः प्रद्यदृक्
शयः तथाभूते चरतामित्यादिना साक्षादुपाधिनिषेधेनेत्यंतेनाकल्पनायेति पदव्यंग्यार्थप्रतिपादनं ननु सुखवृत्त्याश्रुतीनां विशिष्टमवा-
लंबनमिति प्रपञ्चादिपदव्यंग्याद्योवर्णितस्तत्र किं तात्पर्यं ग्राहकमित्याशङ्कया माह तथाचेति तत्र हि पदशयाने स ह शक्तिभिरित्य-
नेन धियापुष्ट्या गिराकंला कीर्त्या तुष्ट्ये लयोर्जया विद्यया विद्यया शक्त्या मायया भिर्निषेधित मित्याद्युक्तैश्च वैशिष्ट्यालंबनत्वमप्य-
मेवोच्यत इत्यर्थः अकल्पनायेत्यनेन स्थूलादिकल्पना निषेधरूपेणातन्मिरसनसुरवेन निषेधस्युतीनां ब्रह्मणि पर्यवसानं व्यक्त इत्यत्र तत्सा-
र्यं ग्राहकमाह अंतरे चेत्सादिना उपसंहरिष्यतीत्यंतेन मानार्थं चेत्सादित्रयाभिप्रायमाह उपासनादीति आदिपदेन कर्मकांडोक्ता-
ग्निहोत्रादिवाक्यानि अयंभावः उपासनाकांडकर्मकांडोक्ततत्तदनुष्ठानैर्हृदयमर्थकमेति निवर्गमाप्तिः धर्मादेरपि परमं फलं मोक्ष-

नांतु साक्षादुपाधिनिषेधेन तत्सदर्थशोधन उपयोगान्निर्गुण एव पर्यवसानम् तथान्वा-
वैवोपक्रमे स्वसृष्टमिदमापीयेत्यादिना विशिष्टमालंबनं यद्व्यति अंतरे च श्रुतयस्त्वपि हि फलं
त्यतन्मिरसनेन भवन्निधना इत्कपसंहरिष्यति उपासनादिवाक्यानां तन्मार्थप्रवृत्तसृष्ट्याद्यवलं-
बनेन ज्ञानसाधनविधानेन तत्सुखमित्येषादिक २ ६५ ६६

एव धर्मस्य त्यागपवर्गस्य नार्थो यो पल्पते नार्थस्य धर्मैकांतस्य कामोलाभाय हि स्मृतः कर्मस्य नो द्वियमीति लोभो जीवेन याचना जी-
वस्य तत्त्व जिज्ञासानार्थो यश्चैह कर्मभिरिति प्रथमं सूक्तोक्तेः मोक्षश्च ब्रह्मज्ञानादित्कपासनाकर्मकांडयोरपि परमतात्पर्यं ब्रह्मण्येव न
थाचाक्रियार्थप्रवृत्ताश्च सृष्ट्यादयश्च ते शमवलंबनेनेति हूं हूं गर्भतत्पुरुषाश्च येणैत्यपदयोजनार्थः दहुरवैश्वानराद्युपासनावाक्यानि निवर्गफलोद्दे-
श्यक्यज्ञादिक्रियार्थप्रवृत्तात्पुरुषान् अवलंब्य निर्धर्मकब्रह्मण उपस्यत्वसिध्यर्थं सृष्टिस्थितिलयनियमनादींश्चोपाधिनावलंब्य तत्तदुपा-
सनाविधानद्वारा ज्ञानसाधनं विनैकाग्र्यमेव विदधति निवृत्तात् ज्ञानसिद्धान्तनियोज्यान् प्रतिउपासनाविधेरेष्यप्रवृत्तेः क्रियार्थप्रवृत्तानालं-
ब्धेत्कृतं न च सृष्ट्याद्यलंबने ब्रह्मणः सधर्मकत्वसिद्धिर्नापितां विनोपासनासिद्ध्यतीति सृष्ट्याद्यालंबनेनेत्कृतं आदिपदोक्ता-
ग्निहोत्रादिवाक्यानि चैहिकफलककृष्यादिक्रियार्थप्रवृत्तानवलंब्य रोचनार्थं न सृष्ट्यादीत्यादिपदोक्तस्वर्गादिफलान्यवलंब्य ज्ञानसाधनं विनो-

विधिविदिषादिकमेवतात्पर्यतोविदधति नमेतमात्मानंवेदालुक्चनेनब्राह्मणाविधिविधिनिर्णयज्ञेनदानेननपसानाशकेनेत्यादिश्रुतेः सर्गोपेक्षा
चयज्ञादिश्रुतेरश्ववदिनिपरमर्षसूत्रात् कर्ममोक्षायकर्माणिविधनेत्यगदंयथेत्याद्येकादशाद्युक्तेष्व अन्यार्थप्रवृत्तेतिपाठेऽप्ययमेवार्थःएवं
सर्वस्यापिवेदस्यब्रह्मपरत्वंमित्यं ननुलक्षणादिप्रकारः स्पष्टटीकायांनोक्तउपासनादि-----कांडस्येत्यंपर्यवसानवर्णनेबीजंनोक्तमित्याशं
कायाभाह एषादिगिति दिगर्थस्तूपपादिनएवेतिसंक्षेपः २ वैनंडिकेति स्वपक्षस्थापनहीनावितंडातस्तुधानायेतकीस्तदाग्रहग्राहित्वेन ३
गाथासंवादशब्दयोर्नियतलिंगयोः सामानाधिकरण्यं नारदस्यचप्रष्टुर्नारायणस्यप्रवक्तुः संवादरूपांगायां अनएवमवक्तृत्वेननारायणो-----
अत्रचानादिशिष्टपरंपरागतत्वान्नसंदेहोयुक्तइत्याह सैषेति सैषायथोक्तलंबनाब्राह्मीब्रह्मपराश्रद्धयाभादरेणवैनंडिकतर्कानभिनि
वेशेनयः श्रवणादिनाधारयेत्सअकिंचनः निरस्तदेहाद्युपाधिः सन्परंपदंभाष्यादिति ३ एतदेवसर्वंश्रुत्यर्थनिरूपणेनप्रपंचयितुमि

सैषाद्युपनिषद्ब्राह्मीपूर्वेषांपूर्वजैर्धृता श्रद्धयाधारयेद्यस्तांक्षेमंगच्छेदकिंचनः ३ अत्रतेवर्णयिष्यामिगाथानाराय
णान्विताम् नारदस्यचसंवादमृषेनारायणस्यच ४ एकदानारदोलोकान्पर्यटन्मगवस्त्रियः सनातनमृषिं
द्रष्टुंययोनारायणाश्रमम् ५ यौवैभारतवर्षेस्मिन्क्षेमायस्वस्तयेनृणाम् धर्मज्ञानशमोपेत्माकल्यादास्थि-
तस्तपः ६ तत्रोपविष्टमृषिभिः कलापग्रामवासिभिः परीतप्रणतोपृच्छदिदमेवकुरुहह ७ तस्मैत्यवोच-
द्भगवान्कृषीणांशृण्वतामिदम् योब्रह्मवादःपूर्वेषांजनलोकनिवासिनाम् ८ श्रीभगवानुवाच सायंभुव
ब्रह्मसत्रंजनलोकेभवत्युरा तत्रस्थानांमानसानामुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ९ ७ ८ ९ १०

तिहासमयनारयति अत्रेति नारायणान्वितंनारायणः प्रवक्तृत्वेनान्वितोयस्यांतांगायामितिहासश्च ४ ५ ६ ७ ८ ९ ब्रह्मसत्रमिति ग
थायजमानाएवसमानाश्रुतिगादिरूपस्यत्र कर्मकुर्वन्तिनत्कर्मसत्रंप्रसिद्धम् तथायत्रसमानाएववक्तृभ्योतृभावेनब्रह्ममीमांसनेनत्व
ससत्रम् ९

ऽन्वितोयस्यांतथाविधामित्यर्थः प्रवृत्तेननारदान्वितापिगाथानथापीहप्रष्टुर्ज्ञताहक्तुःश्रेष्ठपंतुवक्ष्यमाणब्रह्मसत्रइवश्रोतृभवत्प्रोःसा
म्यमितिज्ञापनायनारायणान्वितामित्युक्तं परेतु नारायणेब्रह्मणिसमान्वितामित्याहुः ४ ५ ६ ७ ८ ९

निगमोवेदइति अनुचरेदितिपदसंबंधेनार्थपूर्तिः एवंनिगमोनुचरेदितिपदद्वयमात्रार्थोक्तः क्वचिदज्ञयेत्यादिसर्वार्थयोजनायाह न
 नित्यादियतोवेत्यारभ्यप्रपद्यइत्यंताश्रुतिस्त्वयाचरतइत्यस्योदाहरणं यथात्मनीत्यादिरखिलशक्त्यवबोधकेत्यस्यसत्यंज्ञानमित्या
 दिरात्मनाचरतइत्यस्य अथश्रुत्यर्थः यतोवाइमानिभूतानिजायंते येनजातानिजीवंति यत्प्रत्यक्षमित्यसंविशंतिनिदिजिज्ञासस्तद्ब्रह्मे
 ति यतोयस्मान्निमित्तोपादानोभयरूपाद्वैमसिद्धानिइमानिभूतानिब्रह्मादिसंबर्पयंतानिजायंते जातानिसंतियेनजीवंतिस्थितिलभंते
 तद्ब्रह्मेर्भेदसीतिप्रकारः इयंस्वैरिणीवपरप्रतारणायगुणान्गृह्णानि अतोहंनयेति तर्हिमय्यपिदोषमावहेदितिममापिनचक्षश
 क्रिः स्यादतआह त्वमिति यद्यस्मात्त्वमात्मनस्वरूपेणैवसमचरुद्वयसमस्तभगः संप्राप्तसमस्तैश्वर्योभिवशीकृतमायत्वादिनिभावः
 स्वयमेवनेज्ञानवैराग्यादिनार्किनहस्युरित्यनआह अखिलशक्त्यवबोधकेति तेषांत्वमेवांतर्यामीसर्वशक्त्युद्बोधकः अतोनेज्ञाना
 दौस्वतंत्रादितिभावः अहमकुंठज्ञानैश्वर्यादिगुणोनीवानांकर्मज्ञानादिशक्त्यवबोधनेनाविद्याहंतेत्यत्रकिंप्रमाणमितिचेत् अह-
 मेवप्रमाणमित्याह निगमः वेदः ननु एवंभूतेमधिकथंश्रुतीनां प्रवृत्तिस्तत्राह क्वचिदितिकदाचित्स्त्वयादिसमयेअजयामाययाचरतः

अगजगदोकसामखिलशक्त्यवबोधकतेक्वचिदज्ञयात्मनाचचरतोऽनुचरेन्निगमः १४

ऋडितः नित्यं बालसमगतयासत्यज्ञानानंनानंदैकरसेनात्मनाचचरतो वर्तमानस्यनिगमोनुचरेत् प्रतिपादयेत्कर्मणिषष्ठ्यो यतोवा
 इमानिभूतानिजायंते योब्रह्माणंविदधानिपूर्वयोवैवेदांश्चप्रहिणोतिनस्मैतंहदेवमात्मबुद्धिप्रकाशंमुमुक्षुर्वैशरणमहंप्रपद्ये यथात्स
 निनिष्ठन् सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मयः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिनिगमकदंबस्त्वामेवंभूतं प्रतिपादयतीत्यर्थः १४ जयजयानितजत्वगजं
 गमाद्यनिमजासुपनीतमृषागुणाम् नहिभवंतस्मृतेप्रभवंत्यमीनिगमगीतगुणार्णवतातव १ ७ ७ ७ ७
 जाशंगच्छंति संनियन् अभिसंविशंति यस्मिंस्त्वादाख्यं प्राप्नुवंति तद्ब्रह्मेति विनिज्ञासस्व विचारयेति योब्रह्माणमिति यः परमेश्वरः पूर्वस्त्वया
 दौब्रह्माणंहिरण्यगर्भंविदधानि सृजति तस्मै हिरण्यगर्भायवेदान्प्रहिणोति ददाति तं देवं द्योतमानं ज्ञानरूपं आत्मबुद्धिं स्वविषयबुद्धिं
 प्रकाशयति ददाति यद्वा आत्माकारबुद्धौ प्रकाशते तं मुमुक्षुरहं शरणं गच्छामीति यप्रत्यभिर्जावेतिष्ठन् आत्मानं जीवंतियुमयमिषो
 नर्यामीसर्वस्ये संनर्यामि ब्राह्मण तात्पर्यं सत्यं कालत्रयाबाध्यं ज्ञानस्वरूपं विविधपरिच्छेदशून्यं ब्रह्मयोवेदसोऽश्रुते सर्वान्मांस
 हेति १ १४ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

वेदस्तु-
६

टी-व्या-

इंद्रोऽयान इति याप्रापण इत्यस्मात्तत्प्रत्ययेष्वही तथाच यातो जंगमस्य अवसितस्य स्थावरस्येन्द्रो राजा ईश्वर इति अभिर्मूर्धा दिवः ककुत्सनिः पृथिव्या अयं अयमग्निर्दिबो मूर्धा सूर्यरूपेण द्युलोकस्य मूर्धा भवति ककुत्स्येष्ठः पृथिव्याः पतिः जाठरादिरूपेण भूलोकस्य पालक इत्यर्थः वाचरं भणमिति वाचारभ्यमाणं उच्चार्यमाणं नाम धेयं नामैव विकारो न तु यदशरावादिनामातिरिक्तो मृदिनिकारो वस्तुनोस्मि परमार्थतो मृदिकेत्येव मृदिननुकथं मा मेवं प्रतिपादयंति यत इन्द्रो यातोऽवसितस्य राज्ञेयादिभिः इन्द्रः यातो जंगमस्य अवसितस्य स्थावरस्य च राजेति प्रतिपाद्यते न याभग्निर्मूर्धा दिव इत्यादिभिश्चैवं भूतत्वे नाग्न्यादयः प्रतिपाद्यंते न चाह बृहदुपलब्धमेतदिति अयमर्थः एतदुपलब्धमिन्द्रादिसर्वं बृहन् ब्रह्मत्वमित्येवावयंति जानंति कथं बृहन् एवाव शेषतया वशिष्यमाणत्वेन कुतः यतो बृहन् सर्वस्योदयास्तम योऽत्यन्तिलयौ सर्वोपादानत्वात् तर्हि किं विकारित्वं बृहन् न अविकृतात् विवर्ताधिष्ठानत्वेनाविकारादित्यर्थः वाशब्द उपमार्थः यथा यदादेर्विकृते मृदि उदयास्तमयौ तद्वत् वाचारं भणं विकारो नाम धेयं मृदिकेत्येव सत्यम् सर्वस्वत्विदं ब्रह्मेत्यादिभिस्तथाप्रति

बृहदुपलब्धमेतदवयं त्यव शेषतया यत उदयास्तमयो विकृते मृदि वा विकृतात् अतः कषयो दधुस्त्वयिमनोवचनाचरितं कथमपथा भवंति शुविदत्तपदानि नृणाम् १५ ७९ ७९

पादनादित्यर्थः अतः करणादृषयो मंत्रास्तद्द्रष्टा रोवात्ययेव मनोवचनाचरितं दधुः मनसा आचरितं तत्पर्येव वचनाचरितमभिधानं च धृतवन्तः न पृथग्विकारे धित्यर्थः अत्र निदर्शनम् कथमपथेति नृणां भूचराणां यत्र कुत्रापि दत्तानि निक्षिप्तानि पदानि शुधिकथमपथा भवंति अदत्तानि भवंति अतो यथा मृत्पाषाणेष्टकादिषु दत्तानि पदानि भुवं न व्यभिचरंति तथा पक्षि मपि विकारजातं वदंतो वेदास्त्वामेव सर्वकारणं परमार्थभूतं प्रतिपादयंतीत्यर्थः १५ द्रुहिणवह्नि रवींद्रमुखा मराज गदीदं न भवेत्पृथगुत्थितम् बहुमुखैरपि मंत्रगणैरजस्त्वमुरुमूर्तिरतो विनिगद्यसे २ ७९ ७९ ७९

कैवतु सत्यं वस्तु अस्तीति दृष्टान्तः एवं परमकारण ब्रह्ममात्रत्वं सर्वकार्यजानस्येति सर्वस्वत्विदं ब्रह्मेत्यस्य तज्जलानि ति शान्तोपासीतेति शाक्यशेषः सर्वमिदं जगत् ब्रह्मैव खलु तज्जलान् तस्माद्ब्रह्मणो जायत इति तज्जनं स्मिंस्तीयत इति तल्लं स्थितिकाले तस्मिन्नेवानिति प्राणिनीति न ददन् तज्जलान् तल्लल्लान् ददन् त्वाच्चेत्यर्थः इति अतः शान्तोपासीत इति शून्यः सन्नुपासीतेति द्रष्टारो वेति वाशब्दः समुच्चये अथिपदे एकशेषोऽणो भयविवक्षणात् तेन मंत्रद्रष्टारो मनसा चरितं दधुः मंत्रास्तव चनाचरितमभिधानं दधुरिति यथायथं संबंधः २ १५ ७९ ७९ ७९

६

तथाभूतादुःस्वानित्यजंतीनि किमुवक्तव्यमित्यन्यः श्रुत्यर्थस्तु ज्ञानमाहात्म्यपरमुपकोशलं प्रतिजाबालवचनं यथापुष्करेति कमलपत्रेजलानि
नाश्लिष्यन्ते नलग्नानि भवन्ति एवं एवं विदित्रस्य ज्ञानवति पापं कर्म न श्लिष्यति इति पापकेन कर्मणालिप्यते न लिप्तो भवति न तदा ब्रह्मलोकमार्गो वि-
लम्बेव सर्वविगमगोचर इति सतां प्रवृत्त्या दृश्यते इति न वेति त्वमेव सर्वकर्मणालेन परमार्थ इति कृत्वा भोक्तव्यं धिपते त्रिगुणमायामृगीनर्तक
सूर्यो विवेकि न स्रव अखिललोकमलक्षणाकथामृताब्धिसकलजनवर्जिन निरसनहेतुं कीर्तिसंधासिंधु मवगात्थविवेच्यतपांसि-
तपनीनि तपांसि पापाभिदुःस्वानि वाजहस्यक्तवंतः तदीयकथामात्रेण यदा पापत्यागः तदा किमुवक्तव्यम् येषु नः स्वधामविधुना शय-
कालगुणाः स्वधाम्ना स्वस्वस्फुरणेनैव विधुना स्वस्व आशयगुणम अंतःकरणधर्मो रागादयः कललगुणा जरादयश्च येन ते तथा हे परमत-
वाजस्वस्तस्वानुभवमखंडानंदानुभवपदं स्वस्वभजंति सेवन्ते तथाभूताः दुःस्वानित्यजंतीनि तद्यथा यथापुष्करपलाशमापो न श्लि-

इति तव सूर्यस्य धिपतेः खिललोकमलक्षणाकथामृताब्धिमवगात्थतपांसि जहः किमु न पुनः
स्वधामविधुना शयकालगुणाः परमभजंति ये पदमजं स्वस्वस्वानुभवं १६ ७ ७

ष्यन्ते एवमेवैवं विदि पापं कर्म न श्लिष्यते न कर्मणालिप्यते पापकेन न तत्कृतदुष्कृते विधुने एवं ह वायनतपति किमहं साधुना कर वं
किमहं पापमकरवमित्यादि श्रुतेरित्यर्थः १६ मकलवेदगणैरित सद्गुणस्त्वमिति सर्वमनीषिजनारताः त्वयि स भद्रगुणश्रवणादिभि-
स्तव पदस्मरणेन गतकृमाः ३ असूर्या नाम तं लोकाभं धनतमसावृताः तांस्तप्रेत्याभिगच्छन्ति ये केचन ह नो ज्ञाताः तथानन्देयं दीन्महा-
नीयिनिधिः येन हि दुरमृता ज्ञेयं कस्य येन रेदुःखमेवोपपन्तीत्याद्याः श्रुतयः पूर्वश्लोकोक्तो भयविधभजनहीना भिन्दन्ति ७ ७ ७
रजान दीनरणा काले साक्षात्कारकाले वा पुण्यपापे विधुनेत्यजनीत्यर्थः एवांमति यथोक्ता त्वविदं न न प्रतिन संनापयति ह वा त्वं स्व-
धारणो संनापमेवाह किमिति अहं साधुपुण्यकर्म किं कुतो नाकरवं न कृतवानस्मि कस्मात्पापं कृतवानस्मीत्येवं संनापो विदुषो नेत्यर्थः
३ १६ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

अस्कर्याइति ह्रस्वमध्यपदं अस्कराणामिमे अस्कर्याः प्रसिद्धास्तेष्वोकाः अंधेनगादेनतमसा आत्माज्ञानेनप्रसिद्धांधकारेणवाहतायासाः प्रेतसृ-
त्वानान् लोकांस्तेगच्छन्ति येकेच केचन आत्महनः अभिद्यादोषेण आत्मापलापकर्तारः ब्रह्मज्ञानशून्यादुर्योनीः प्राक्कवन्तीत्यर्थः चेत्तद्यदिनावेदी-
तु ब्रह्मज्ञानवान् तदा महती विनष्टिः हानिः दुष्परिहराजन्ममरणादिरूपा संसृतिरित्यर्थः उभयविधभजनेति कथामृताब्धीत्फक्तश्रवणकी-
र्तनरूपं भजनमेकं भजन्ति ये पदमजस्त्रेत्याद्युक्तसच्चित्सस्वरूपभजनमपरं तर्हि सत्यत्वमिति पुरुषविधस्य साकारत्वेन सावयवत्वान्ना-
शावश्यंभावात् कोशेष्वन्ये कोशसंबंधोऽप्यात् सत्यत्वासंगत्वव्याहतिरिति भावः अन्नमयादिषु अन्नमय प्राणमय मनोमय विज्ञानमयान-
हतयद्वेती अस्मृतो नरायदिने अनुविधा अनुविधतीत्यनुविधा अनुवर्तिनो भक्त्यदित्यावत् तर्हि स्वसंतिर्जीवंति सफलजीवनाभवंति
इतरथा हतयद्वेति भस्त्रादिवृथा श्वासादित्यर्थः नन्वभक्तानामपि कमादिफलमस्तेष्वनकार्यकारणानुग्राहकत्वेन जीवन्हेतोस्तवाभजनेन
तन्नामदपि न सिद्ध्येदित्याशयेनाह महदहमादय इति महानहंकारश्च आदिर्येषां ते यदनुग्रहतः यस्यानुप्रवेशेन तत्त्वसामर्थ्याः संतः
अहं देहं समष्टिव्यष्टिरूपं स्पष्टवन्तः तत्र च पंचापि कोशान् अन्मयादीनां विषयतत्तदाकारः सन् यश्चेतयते सत्यं तदाह पुरुषविध इति पुरुष

हतयद्वेति स्वसंत्यस्मृतो यदिनेऽनुविधामहदहमादयोऽऽत्मसृजनयदनुग्रहतः पुरुषविधोऽ-
न्वयोऽन्वचरमोऽन्नमयादिषु यः सदसतः परं त्वमययदेष्वशेषमृतम् १७

स्यान्नमयादेर्गंधेवविधा आकारेयस्य सतया ननु विदेकरसस्य कथं तत्तदाकारता अत आह अन्वयोऽन्वेति अत्र एष्वन्नमयादिष्वन्वे-
तीत्यन्वयः अतस्तत्तदाकारतेति एवं तर्हि सत्यत्वमसंगत्वं च कथं तत्राह चरमोऽन्नमयादिषु य इति अन्नमयादिषूपदिश्यमानेषु यश्चर-
मो ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति पुच्छत्वेनोक्तः सत्यमिति संबंधः ननु तथाऽप्यन्नमयादिष्वन्वेति त्वेऽसंगत्वव्याहानिरेव तत्राह सदसतः परं त्वम-
ययदेष्वशेषमृतमिति सदसतः स्थूलसूक्ष्मादन्नमयादेः परं व्यतिरिक्तं तत्साक्षिभूतं अवशेषमवशिष्यत इत्यवशेषमवाध्यम् ७
तमयेषु पुच्छत्वेन सर्वाधारत्वेनोक्त इति अन्नमयाद्याकारत्ववर्णनस्य निराकारपुच्छब्रह्मबोधार्थत्वात् निराकारत्वस्यैव वास्तवत्वात् सत्यत्वमव्याहतिमि-
ति भावः ननु कोशेष्वन्ये असंगत्वस्तत्तिरनन्वये व्यापकत्वस्य निरिनिगूढाशयः शंक्ते नन्विनि परं व्यतिरिक्तमिति असंगमित्यर्थः अन्न-
मयादेः कल्पितत्वेन मिथ्यात्वात् तेष्वन्येषु तत्संबंधस्य मिथ्यात्वात् उभयोः संबंधिनोऽसत्यत्वाय संबंधस्य सत्यत्वमियमात्रकस्थितसंबंधेन न-
वास्तविकासंगत्वस्तत्तिरिनिभाषः अबाध्यमिति कोशैः संगेन द्वायेन बाधापत्त्या सर्वबाधैश्चैव वादापत्तेर्निरवधिकबाधानुपपत्तेश्च सर्वबाधावधिभूताव-
शेषमिध्याप्यसंगत्वमिधिरिति भावः

सत्यमिति अनयासंगं च ससंगस्य सत्यत्वादर्शनादिभिर्भाषः असंगस्यापि कोशा न्ययवर्णनमसंगपुच्छब्रह्मबोधार्थमेवेति स्पष्टीकर्तुं शङ्कते
 नहिंति वस्तुतोसंगत्वेन च वर्णनं नोपपन्नमित्यर्थः समाधने शास्त्राच्चंद्रवदिति सूक्ष्मचंद्रकलाप्रदर्शनायात्यंतचंद्रसंबधशून्यापि वक्षशास्त्रासु
 ग्रंथं प्रतिचंद्रत्वेन प्रथमं प्रदर्श्यते ततः शास्त्राच्चेच्चंद्रइत्यादिप्रदर्श्यते तद्वत्पुच्छस्वरूपबोधनार्थं कोशापंच केन्योसंगस्याप्यात्मन उच्यते इत्यर्थः
 सवाएषइति एषोऽनरसविकारः स्थूलदेहएवपुरुष आत्मेत्युक्ता ज्योतर आत्मापाणमयइत्येवं प्राणमय मनोमय विज्ञानमयानंदमयानां पूर्वपूर्वं
 नः सूक्ष्माणां मानराणां च कोशा नासुपदेशं कृत्वा प्रति कोशपर्यायं तस्य पुरुषविधानामन्वयं पुरुषविधितिवाक्यमुच्यते तस्यान्वयमादेः पुरुषवि
 धतोपुरुषाकारतामनु अनु सत्यमयसुगरोऽनरकोशोपाधिकोऽपि पुरुषविधः पुरुषाकारो भवतीति तस्य पुरुषेत्यादिश्रुतेरर्थः एवं पुनः पुनः प्र
 अथ अनएवक्तुं सत्यम् तर्हि किमर्थं नैषेन च उक्तः शास्त्राच्चंद्रवच्छुद्धस्वरूपलक्षणार्थम् तथाहि सवाएषपुरुषोऽनरसमयस्तस्येद
 मेव शिरइत्यादिना स्थूलसूक्ष्मक्रमेण पंचकोशानुपदिश्य तस्य पुरुषविधानामन्वयं च पुरुषविधितिपुनः पुनस्तदन्वितत्वेनालस्य ब्रह्मपु
 च्छं प्रतिष्ठेति सर्वसाक्षिशब्दस्वरूपनिरूपणमित्यनवशम् १७ नरवपुः प्रतिपद्यदित्यदिश्रवणवर्णनसंस्धारणादिभिः नरहरे
 नभजंति नृणां मिदं हनिवदुच्छमिदं विफलं ततः ४ एवं तावत्सर्वोक्षके परमेश्वरे सर्वश्रुतिसमन्वयेन सद्भजनीयत्वमुक्ता अभक्तनिं

उदरमुपासने यत्र ऋषिवर्त्मसकूर्पदृशः परिसरपद्मनिं हृदयमारुणयोदहरम्

दयाचनदेवदृढीकृत्येदानीमनवगात्मा महिषनिप्रथमं तत्पदुपाध्यात्वं च नमुपासनसुदं ब्रह्मेति शार्कराक्षोपासने हृदयं ब्रह्मेत्यारुणयो
 ब्रह्माहैवनाद्वत ऊर्ध्वं त्वेवोदसर्पन्तच्छिरोऽयनइत्याद्याः श्रुतयो विदधतीत्याह उदरमुपासनइति ऋषिवर्त्मसकूर्पणीणां संप्रदायमार्गे
 शुभेकूर्पदृशस्ते उदरालंबनं मणिपूरकस्थं ब्रह्मेपासने ध्यापनि शार्कराक्षोपासने श्रुतिपदस्य प्रतिपदं कूर्पदृशइति कूर्पशार्करारजोविद्यने
 दृक्षप्रक्षिपुषेपानंतथा रजःपिहितदृष्टयः स्थूलदृष्टयइति यावन् उदरस्य हृदयापेक्षया स्थूलत्वान् यद्वा कूर्पसंस्थं सक्ष्मदृशइत्यर्थः
 निकोशपर्यायकोशान्वितत्वं प्रदर्श्य ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति सर्वाधारसर्वसाक्षिशुद्धस्वरूपनिरूपणमिति ४ संगतिं वक्तुमुक्तं लोकत्वतुष्ट्यर्थम्
 तुवदिति एवं तावदिति सर्वश्रुतिसमन्वयेनेत्यंतः प्रथममश्लोकद्वयार्थः सद्भजनीयत्वमिति द्विनिमवसरसइत्यस्यार्थः अभक्तनिदयेति ह
 तयइवेत्यस्य उदरं ब्रह्मेति उदरस्य वैश्वानरोपाधिकं ब्रह्मशार्कराक्षस्यापत्यानि शार्कराक्षोपासने विनयंति हृदयं उदरादूर्ध्वभूत
 हृत्कमलस्यंदहगकाशाख्यं ब्रह्मेत्युपासने ब्रह्माहैवना इति हृदयेनौ निपातौ स्पष्टार्थौ तादृशेन उदरहृदयोपाधिके ब्रह्मा ब्रह्मणीए

वेदस्तु.
८

वेत्यर्थः तावद्वाङ्मनपदद्वयं दिवचनस्य ङादेशः ऊर्ध्वत्वेनेति तु पुनस्तदेव ब्रह्मसंस्तुत्यानाडीरूपेणोर्ध्वमुदसर्पदगच्छन् तच्चोर्ध्वमुद्रम्यशिरोऽथ्य
न आश्रितवत् तदयविशेषणमिति अजहङ्गित्वान्नपुंसकत्वेनेति ज्ञेयं परिसरानाङ्ग्यात्माभिनि तथाचपरिसरापद्धतिमिति वक्तव्यं हस्वोऽङ्गापोः सं
ज्ञात्वंदसोर्ध्वलपितिसूत्रेण छंदसः शतं चैका चोने एकोत्तरशतमित्यर्थः तदयस्य तद्गोलकस्य एकासंस्तुत्यामूर्ध्यानंगताविधक्नानागत
यस्तिर्यगूर्ध्वगताभ्यानाङ्गः उक्रमणे प्राणोऽक्रमणद्वारभूताः संसारागमनहेतुभूता भवन्तीत्यर्थः ५ उदरस्थं तदयस्थं च भगवंतं सुनय
पासने इत्युक्ते भगवतो तदयाद्युपाधिप्रवेशेनोपाधितारनम्यरुनात्यत्यमहत्त्वभावप्राप्त्या जीवसांम्यमाशंक्य जीवोपि द्यान्तःकरणप्रतिबिंबि
तः परिछिन्नः प्रविशारीरंभिन्न उदरादिषु वर्तते ईश्वररूपाधिपरिच्छेदशून्य एकः सर्वव्यापित्वादिरूपेणोति प्रतिबिंबेन जीवेन विंबभूतः स्वनियंतोपा
नदा तदयस्थं सूक्ष्ममेवालक्ष्यतत्त्ववैशायप्रथममुदरसुपासन इति भावः आरुणयकसाक्षात् तदयस्थं दहरं सूक्ष्ममेवोपासने तदय
विशेषणम् परिसरपद्धतिमिति परितः सरंति प्रसर्पन्तीति परिसरानाङ्गः नासां पद्धतिं मार्गं प्रसरणस्थानमित्यर्थः विशेषणस्य फलमाह
तत इति ततो तदयात् भो अनंततव धाम उपलब्धिस्थानं संस्तुत्यामूर्ध्वपरमं श्रेष्ठं ज्योतिर्मयं शिरः मूर्द्धानं प्रति उदगान् उदसर्पन्तसूत्राधा

तत उदगादनंततव धाम शिरः परमं पुनरिह यत्समेत्यनपतंति कृतांत सुरवे १८ ६३

रादारभ्य तदयमध्यात् ब्रह्मरंभं प्रति उद्गतमित्यर्थः कथं भूतं धाम यत्समेत्यप्राप्य पुनरिह कृतांत सुरवे मृत्युसुखे संसारेन पतंति न
थाच श्रुतिः शतं चैका तदयस्य नाङ्ग्यात्मासां मूर्द्धानमभिनिः सृतेका नयोर्ध्वमायन्मृतत्वमेति विधगन्या उक्रमणे भवन्तीति १८
उदरादिषु यः पुंसां चिंतिनो मुनिवर्त्तभिः हंति मृत्युभयं देवो तद्गतं न सुपास्महे ५ ६३ ६३ ६३

स्य इत्याशयेन समाधत्ते नन्वित्यादिना एक इति उदराद्युपाधिभेदेन भेदो नेत्यर्थः अतो देवः सर्वोपास्य इत्यर्थः दुर्लभत्वं वारयति सर्वभू
तेष्विति न हि सर्वेषां प्रत्यक्षः कुतो न तत्राह गूढ इति घनछन्नदृष्टीनां सूर्य इव मायावृत्तमनीनां न भासत इत्यर्थः एकस्य कथं सर्वभूतस्थत्वं
तत्राह सर्वव्यापीति आकाशवदिनि भावः सर्वभूतानां स्थितिप्रयोजनमाह सर्वभूतानामनरात्मानियन्तेति कर्माध्यक्षः कर्मकारयिना कर्मफल
प्रदानाच्च सर्वभूतानां भविष्यसोपिष्ठानं ननु प्रकृतेरिव जडतया सर्वापिष्ठानत्वे कर्माध्यक्षत्वमनुपपन्नं तत्राह साक्षीति ननु साक्षाद्दृष्टा
साक्षी द्रष्टा च दर्शनाश्रय इति स्वतो जडत्वं तार्किकोक्तरीत्या प्रसज्यते तत्राह चेता इति ज्ञानस्वरूप इत्यर्थः केवलः अद्वितीय इति साक्षित्वो
क्त्या प्रसक्त साक्षिसाक्ष्यरूपभेदे निरासः एको देव इत्याद्युक्त्या प्रसक्तमेकत्वादिधर्माश्रयत्वं वारयति निर्गुणश्चेति विशान्निवर्तमा

टी-व्या.

८

नइति अंतःकरणादिषु प्रतिविंबिततया जीवरूपेण वसमानो न एव न्यूनाधिकभावेनाजगज्जादिसु उपाधितारतम्यकृतप्रतिविंबाद्यल्पत्व
महत्वादिना च कास्सीत्यर्थः सत्यं नवधामस्वरूपमिति यथात्मनि तिष्ठन्नात्मानं मनरोयमप्रतीत्याद्यंतर्योमिब्राह्मणोक्तं नियंतृरूपं विंबात्स
नन्वीश्वरस्यापि तर्हि जीववदुदरादिसंबंधेन दत्तप्रविष्टस्य च तारतम्ये सति केन विशेषेणोपास्यत्वमिति मामाशंकां परिहरंत्यः एकोदे
वः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा कर्मोपक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेताकं वलो निर्गुणश्चेत्याद्याः श्रुतयः स्तुवंतीत्याह
स्वकृतविचित्रयोनिमिति स्वयंकृतास्तु उच्चनीचमध्यमास्तयोनिषु अभिव्यक्तिस्थानेषु कार्येषु देहादिषु दत्तुं नया उपादान-
तया प्रागेव विद्यमानत्वेन मुख्यप्रवेशासंभवाद्दिशान्निववर्तमानस्तरतमतोन्यूनाधिकभावेन च कास्ति अवभाससे स्वकृतायो-
नीरनुकरोतीति स्वकृतानुकृतिः अनलवत् अभिर्यथास्वनस्त्वारतम्यहीनोऽपिकाष्ठानुसारेण तथा तथा प्रकाशतं न दत्त अथ अनो

स्वकृतविचित्रयोनिषु विशान्निवहेतुतयानरतमतश्च कास्ति अनलवत् स्वकृतानुकृतिः अथ विन
थास्वमूधविनयनवधामसमविरजधियोऽन्वयस्य भिविपण्यवएकरसम् १९ ७

विनयास्तु मिथ्याभूतास्वमूधयोनिषु अविनयसत्यमयतः सममविशेषमतः सत्यं नवधामस्वरूपं विरजधियो निर्मलमतयः अन्य
यंति जानंति नुइति पृथक्पदेवाभवहेतुः अभिविपण्यवइति अभिनोविगतव्यवहाराः पण्यवहारइत्यस्य रूपं पश्युरिति ऐहिकसु
धिककर्मफलरहिता इत्यर्थः अभिशेषत्वादेवैकरससंभवात् अतस्त्वोपाधिरुनतारतम्याभावादप्रच्युतैश्वर्यस्योपास्यत्व
मिति भावः १९ स्वनिर्मितेषु कार्येषु तारतम्यविवर्जितम् सर्वानुस्यूतसंभवात् भगवन्तं भजामहे ६ ७

कमित्यर्थः इत्यस्येति
पण्यवहारे पनचेति पठितस्येत्यर्थः रूपं पश्युरिति पनेर्बाहुलकादौणादिकोऽनुप्रत्ययः अनुनासिकप्रतिज्ञाया अभावाद्भादेशा
भावः ६ ७ ७ ७ ७ ७

इद्यन्तीभारतीतीर्थोदिसंमतं प्रतिविंबमिष्यात्पक्षमनादस्यप्रतिविंबोविंबादभिन्नात्वादिंवात्मनासतः विंबभेदादिधर्मा एवापक्षानलपधर्मध्यासइतिविवरणारिसिद्धांतेन टी-व्या.

जीवेणोपाधिकृतादोषावस्तुतो न संनिकिमुत विंबभूते चरइति दर्शयितुमाह अपिनी यश्चायं पुरुषे देहप्रत्यगात्मापश्चासावादित्येसूय
मंडले उपास्यत्वं नांक्तः परमेश्वरः स एकः तत्त्वमसीति वाक्यार्थ उक्तः तस्य महात्मनो महा नुभावस्य भक्तस्य एते अस्यां चेतो चतरोपनिषदिक-
धिना अर्था जीवब्रह्मैक्यादयः प्रकाशने यथा क्त्वा साकृता भवन्ति नान्यस्य इत्यस्मादेवं तस्मा द्ब्रह्म ज्ञाने छुभिरीश्वरगुरुविषया भक्तिः संपा-
द्यो निभातः कृतामत्स्याद्यवतारायेनेति न ह्युण संविज्ञानो बहुव्रीहिः अवतारस्यावतारिणश्च भगवतश्चरणभजनं ब्रह्मासौ क्य ज्ञानोपायं
अपि ब्रह्मोन्विद्यमाशंकास्थान् भगवतो देहाद्युपाधिकृतदोषप्रसंग इति यतो विद्या काम कर्मभिः संसरतो जीवस्थापि भगवद्वाचं ल-
क्षणपक्षो धर्मस्य संदोषं निषेधयति स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः तत्त्वमसीत्याद्याः श्रुतयः ननु कत्वर्थस्यात्मनः स्तुतिरिय-
मीश्वरत्वेन क्रियते न तु तस्येश्वरत्वं बोध्यते नैनं ह्यन्यते यतस्तत्र यस्य देवेषां भक्तिर्यथा देवेन यागुरो तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रका-
शान्ते महात्मनः इत्याद्याः श्रुतयः कृतावतारस्य भगवतश्चरणभजनमुपायं वदन्तीत्याह स्वकृतपुरे धिति स्वकर्मोपार्जितेषु पु-

स्वकृतपुरे धमी धवहिरंतरसंवरणं तव पुरुषं वदंतीत्यखिलशक्तिधृतोऽशक्तनम् इति नृगानि विवि-
च्य कवयो निगमावपनं भवत उपासने १ ध्रिमभवं भवि विवश्चसिताः २० ७

रेषु देहेषु अमीषु नरादिषु भोक्तृत्वेन वर्तमानं पुरुषमखिलशक्तिधृतः सर्वशक्त्या श्रयस्य पूर्णस्मृतवांशकृतं वदंति अंशदवांशः
कृत इव कृतः तद्रूपं वदंतीत्यर्थः ननु कार्यकारणसंघतस्य कुत एव भूतत्वं तत्राह अवहिरंतरसंवरणमिति बहिः कार्यमंत-
रं कारणं वस्तुतस्तदावरणशून्यम् तयोरसत्तादित्यर्थः एवं नृगानि नु जीवस्य गतिं तत्त्वं विविच्य विशोध्य कवयः अन्यथेदं न प्राप्यत इ-
ति ज्ञानं तः निगमावपनं निगमोक्तकर्मणा मावपनमासमंतादुद्यते १ स्मिन्नित्यावपनं क्षेत्रं सर्वकर्मापणाविषयमित्यर्थः यत्रार्पि-
तानि कर्माणि मुक्तिफलं फलं नितं भवतो १ ध्रिमभवं भवनिवर्तकं विवश्चसिताः कृतविश्वासाः उपासने अर्चनवदनादिभिः सेवनेषु वी-
तिमर्त्यलोके इदमेवोचि नमिति दर्शयति २० तदंशस्य ममेशान्त्वन्मायाकृतबंधनम् तदंघ्रिसेवामादिश्य परानंदनिवर्तय ७ २० ७

वदंतीत्यर्थः जीवे ब्रह्मभेदोक्तेः स्तुतिरूपत्वेन देहभेदज्ञानार्थमुपायोक्तिर्न संगच्छेत् आदित्योद्युपोयनमानः प्रसन्न इत्यादिकायां स्तुतिरूपायामभेदात्तद्वेषु पा-
योनेरभावादिनिभातः अन्यथा चरणभक्तिं विना इदं साक्षात्काररूपं ब्रह्मज्ञानं न प्राप्यते विश्वसिता इति विश्वासात्फलशौघं अर्चनवदनादीनि एतेन
पुनः पुन ब्रह्माकाराणि निरेव भक्तिर्न तु भगवदर्थनादिरूपा भक्तिरपोक्षितेति निरस्तं ७ २०

अन्यसाधनमिति नत्वज्ञानादेः केवलं साधनमेव न तु परमफलरूपमपीति पूर्वश्लोकस्थानत्वं ज्ञानसाधनत्वोक्त्या सिद्धांतीकरणमनुचितमित्यर्थः साधनान्तरवन्मोक्षकाले हेयत्वापक्षायक्ष्यमाणश्रुतिभाष्याभ्यां शुक्लसप्तकाद्याचारैश्च विरोधापत्तेरिति भावः मन्वानः पर्यालोच्यमानः श्रुतिगणोभक्तिगुरुकुरोति मोक्षोपरिविराजमानपञ्चमपुरुषार्थरूपत्वं स्थापयतीत्यर्थः भक्तिरन्यसाधनमिति पाठे अत्यस्य नत्वज्ञानमात्रस्य साधनमेवेति वचन

भक्तिरन्यसाधनमिति वचनमनुचितमिव मन्वानो भक्तिगुरुकुरोति दुरवगमेति श्रीश्रुतदुरवगमं दुर्बोधं यदा तत्तत्त्वं तस्य निगमाद्यज्ञापनाय तवान्तनोराधिष्ठितमूर्तेश्वरितमहामृताधिपरिवर्तपरिश्रमणाः चरितमेव महामृताधिः नस्मिन्परिवर्तविगाहः तेन परिश्रमणाः परिवर्जनाथः श्रमणेश्रमः गतश्रमा इत्यर्थः अपवर्गमपिकेचिन्नपरिलुपतिनेच्छंति कुतोऽपि दिंदपदादिकेचिदिति - एवंभूता भक्तिरसिकाविरला इति दर्शयति न केवलमन्यनेच्छंति किंतु ते नैव सुखे न पूर्णाः संतः पूर्वसिंहगृहादिसुखमसुखेक्षं न इत्याह नवचरणसरोजहंसकुलसंगविस्मृष्टगृहा इति नवचरणसरोजे हंसाद्वयममाणा ये भक्तास्ते -

दुरवगमात्सतत्यनिगमायतवान्तनोश्चरितमहामृताधिपरिवर्तपरिश्रमणाः नपरिलुपतिकेचिदपवर्गमपीश्वरतेचरणसरोजहंसकुलसंगविस्मृष्टगृहाः २१ ७ ७ ७ ७

शंकुलं तेन संगस्तेन विस्मृष्टगृहायैस्ते तथा अनेन श्रवणकीर्तने दर्शिते श्रुतिश्रुक्तेरप्याधिक्यं भक्तेर्दर्शयति यथाह संसर्गे देवानमंति सुमुखो ब्रह्मवादिनश्चैति व्याख्यातं च सर्वज्ञैर्भाष्यरुद्रिः मुक्ता अपि लीलाया विग्रहं कृत्वा भजंत इति २१ त्वं कया - मृतपायो धौ विहरंतो महासुदः कुर्वन्ति कृतिनः केचिच्चतुर्वर्गं नृणोपमम् ८

स्यानौ चित्तमत्तागुरुकुरोति धर्मार्थकाममोक्षारूपपुरुषार्थचतुष्टयस्यापि साधनत्वं मोक्षाधिकपञ्चमपुरुषार्थरूपत्वं च स्थापयतीत्यर्थः महानमृताधि रिति यद्विद्विदमृताधिर्महान्त्वात्तदोपमीयेत्यर्थः श्लेषेणामृतानां सायुज्यादिमोक्षाणां समुद्रतुल्ये इंदपदादीनि इंदपदशब्देन अर्थकामो आदिपदार्थः तथा च चतुर्वर्गमपि भक्तिवशादेव बलाक्षाममपि नेच्छंति अनेन भक्तेः पुरुषार्थचतुष्टयसाधनत्वं सतः परमफलरूपत्वं च त्वं नितं श्रवणकीर्तने इति स्मरणपादसेवना च नादीनामुपलक्षणमेतदिति भावः श्रुतिश्चेति नृसिंहनापिनी श्रुतिरित्यर्थः देवाविषयिणः ब्रह्मवादिनो मुक्ताः इति विषयी सुमुखमुक्तसेव्यत्वं न तु ब्रह्मवादिपदं वेदपाठकवत्चकं न मुक्तपरमित्याशंकायामाह व्याख्यातंचेति

सर्वज्ञैर्मन्त्रिणादात्म्यमविश्रुतिविद्वदनुभवसिद्धं ज्ञानं द्विर्भाष्यरुद्रिः श्रीमच्छंकराचार्यैः भाष्यार्थस्तु मुक्तार्जवमुक्ताभ्यानिधुतिस्वचकारार्थः अपि
नाभक्तिसाध्यफलपेक्षाशून्याऽपीति सूचितं लीलया भजंतीति स्वभावात्प्राप्तयोजनमनुद्दिश्य नमं दोषप्रवर्तन इति विरोधो निरस्तः विग्रहं हृत्येतन्म
गवनश्चतुर्भुजपीतांबरधारिभूतिर्मनोमयी वदित्यां धारिणीं हृत्वेति साकारभजनमुक्तं नमंतीति वर्तमानप्रत्ययेन स्वभावव्यंजनादुक्तेरसा
धारणज्ञानविह्वलं ध्यनितं यद्वा लीलया हेतुना ननु स्थजीवयत्कर्म हेतुना विग्रहं कृत्वा स्वयमेव देहं धृत्वा सायुज्यादिसुक्तिमत्ता ह्यस्य भजंतीति
अत्रापि अकर्मजन्यलीलाविग्रहधारीमुक्तेषु भजनोक्त्या कर्मजन्यदेहास्तीत्यनुक्तं पुनैकमुक्तिसिद्धाभक्तिरिति श्रुतौ नमंतीति परं नवविध
भजनोपलक्षणपरमित्याशयेन भाष्ये भजंतीति व्याख्यानं अत्र कौस्तुभकर्तृपितामहैरनंतदेवैः कृते भक्तिनिर्णयग्रंथे ननु मुक्ताभजंतीत्य
त्रमुक्तपदेन ज्ञानिनो वक्तव्या विदेहकैवल्येकीर्तनायोगात् तेषां च न किंचित्कर्तव्यं नैव तस्य कृते नार्थ इत्यादिवचनादित्याशंक्य विस्मरेण समाहितं
अयं तत्र समाधानाशयः नैव तस्य कृते नार्थ इत्यादिवाक्यमदृष्टार्थकर्मविषयं दृष्टार्थेषु भोजनादिषु ज्ञानिनोऽपि प्रवर्तन एव कीर्तनादिकंच दृष्टार्थ
मदृष्टार्थचकीर्तनादिभक्तिपराणारोमांचादिसत्त्वातिशयमिगेन विश्रान्तिहेतुत्वनिश्चयात् ब्रह्मातुभवस्वरूपातिशायिस्वरस्य आत्मा श्रमुनय इत्या
दिवचनोक्तविद्वदनुभवसिद्धत्वाच्च तत्र ज्ञानिनां संकीर्तनजन्यादृष्टापेक्षाभावेऽपि कीर्तनादिसत्त्वातिशयार्थमेव तत्र प्रवृत्तिः अतएव मुक्त-
मंडलीमूर्धन्यस्य श्रुतयोगींद्रस्य भागवतसंकीर्तनापरीक्षिभक्तदेगमनं यद्वा चतुर्विधा भजने मांमिति गीतावाक्यमार्तोदीनामिव ज्ञानिनोऽपि भ
जनविधायकं अपूर्वार्थत्वेन भजेयुरिति विधिस्वीकृता अथ स्तात्समिधंधारयन्नुद्वेदुपरि हृदे वेभ्यो धारयतीत्यत्रोपरिधारणविधिवत्
अन्यथा आर्तोदिषु विधित्वं ज्ञानिषु वादत्वमिति वैरूप्यापातात् न च नैव तस्य कृते नार्थ इत्यादि विरोध इति वाच्यं तस्य ज्ञानिभूतिमात्रपरत्वा
दिति अत्र विधेः फलतुया कस्तीवंच यो वद्यावेदांतो गुरुरीश्वरः आदौ ज्ञानात्तये पश्चान् कृतं प्रवृत्तिवृत्तय इत्यादिवचनोक्तकृतप्रवृत्तिरिदो
षपरिहार एव अथवापनंत्यधोनादतपुष्टदं प्रयत्नोक्तैरभजनरूपानादरकृतपाताभावः फलं श्रीमधुसूदनस्वामिचरणास्तु गीताटीका
दौ प्रतिपादयामासुः निकायकर्मनुष्ठानं त्यागात्काव्यनिषिद्धयोः तत्रापि परमो धर्मो जपस्तुत्यादिकं हरेः १ ततः पापक्षयः २ ततो नित्या
नित्यवस्तुविवेकः ३ तत इहा सुत्रार्थवैराग्यं ४ ततः शमदमादिसंपत् ५ ततो हृदमुमुक्षा ६ ततो गुरुरूपसन्निः ७ ततो महावाक्योप
देशः ८ ततश्चरणं ९ मननं १० निदिध्यासनं च ११ ततो ब्रह्मसाक्षात्कारः १२ तस्मादज्ञाननाशाद्भूमसंशयनाशः प्रारब्धकर्मनाश
क्रियमाणाश्लेषश्च १३ ततो वासनाक्षयार्थं यमादिपंचकस्य धारणाध्यानसमाधीनां चानुष्ठानं १४ ततो वासनाक्षयमनोनाशौ १५ ए
वं वासनाक्षयमनोनाशतत्त्वज्ञानदादर्यं जीवन्मुक्तिदादर्यं १६ सोऽयं जीवन्मुक्तस्त्रिविधः स्वतोऽव्युत्थानपुनर्निर्विकल्पसमाधिमान् १७

परनोव्युत्थानयुततद्वाप् १० सर्वथाव्युत्थानरहितवृद्धांश्चेति ११ एकोनविंशतिरभूभूमयोज्ञानसिद्धिदाः यस्यदेवपराभक्तिरित्यादियु
निमाननः सर्वावस्थासमगवद्भक्तिरूपयुन्यते पूर्वभूमौकृताभक्तिरुत्तराभूमिमानयेत् अन्यथाविघ्नबाहुल्यात्फलसिद्धिरुदुर्लभा
एवंमागभूमिसिद्धावप्युत्तरोत्तरभूमये विधेयाभगवद्भक्तिस्तांविनाज्ञानसिध्यति जीवन्मुक्तिदशायां तु न भक्तेः फलकल्पना अद्वैष्टत्वा
दिद्वत्त्वस्य स्वभावोक्तजनहरेः आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रंथा अप्युरुक्रमे कुर्वन्त्यहेतुकीं भक्तिमित्यभूतगुणोहरिरिति अयमत्राशयः अ
द्वैष्टासर्वभूतानां मैत्रः करुण एव चेत्सर्वमादिगुणाः साधकतादशायां साधनरूपेण वर्तमाना जीवन्मुक्तिदशायां लक्ष्णरूपेणानुवर्तते
इति तु निर्विवादं उत्पन्नात्मावयो धस्यद्देष्टृत्वादयोगुणाः अयत्नतो भवंत्यस्य न तु साधनरूपिण इत्यादिवचनात् उक्तगीतावचना
च्च साधकतादशायां महता प्रयत्नेन विद्यमानानामद्वैष्टत्वं मैत्रीकरुणादीनां सिद्धदशायां विना प्रयत्नं सत्येवेत्यमुपपत्तिः देहेंद्रियांतः कर
णजन्यकर्मणामभिशाक्तिद्वयं एकं संस्कारजनकत्वमपरमपूर्वजनकत्वं चेति सप्रसिद्धं संस्कारमात्रजनकत्वं च लौकिककर्मस्वपि प्र
सिद्धं यथावेष्टनादि क्रियया कटादौ स्थितिस्थापकादिसंस्कारोत्पत्तिः तथाच साधकतादशायां प्रयत्नतो नुष्ठीयमानानि शांतिनितीत्या
मैत्रीकरुणादीनि दृष्टादृष्टोपकारद्वारा तत्त्वसाक्षात्कारं जीवन्मुक्तिदशां चोत्पाद्य देहेंद्रियांतः करणेषु कंचन संस्कारमात्रजनयति तत्सं
स्कारवशाच्च प्रयत्नमंतरेणाप्यद्वैष्टत्वं मैत्र्यादीनि जीवन्मुक्तेष्वनुवर्तते एवमवश्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं अर्चनं वंदनं दा
स्यमित्येवं प्रकाराद्भगवद्भक्तिरपि स्वभावतो लक्षणरूपेण जीवन्मुक्तेष्वनुवर्तते इत्यवश्यमभ्युपेयं भगवद्भक्तिर्हि निष्कामकर्मानु
ष्ठानमारभ्योक्तसर्वभूमिकास्तु जीवन्मुक्तिदशायां प्रपर्यतास्तनुष्ठीयमानास्ववश्यं अनुष्ठीयते तां विना ज्ञानोदयादिभूमिमास्यभा
वादित्युक्तं श्रेयःस्थितिभक्तिमुदस्यने विमोक्षत्यादिपरशतश्रीभागवतादिपुराणवचनेभ्यः यथाज्ञानं विना मुक्तिर्नोक्त्युपायशतैरपि न
थाभक्तिं विना ज्ञानं नास्त्युपायशतैरपीत्यभियुक्तोक्तं एवं च मूलादारभ्य परतो व्युत्थानपर्यंतं भूमिकास्तननमनुष्ठीयमानाभक्तिभ
गवत्प्रसादद्वारा तां भूमिकास्तुत्पाद्य सिद्धदशायामपि लक्षणरूपेण वर्तते इति युक्तं किंचाद्वैष्टृत्वादितोपि भक्त्यनुवृत्तिरवश्यं प्राविनी
अद्वैष्टृत्वादीनां श्रवणमननाधारभ्यानुष्ठीयमानत्वात् भक्तेस्तनतोपि पूर्वनिष्कामकर्मानुष्ठानमारभ्यानुष्ठीयमानत्वेन तत्संस्कार
स्यततोपि दृढतरत्वात् अनएवचाद्वैष्टृत्वादितोपि भक्तेरसाधारणज्ञानविह्वलं एवं च यथाद्वैष्टृत्वादिविन्हाभावे ज्ञानित्वे एव संदेह
स्तथावश्यानुवर्तमानश्रवणकीर्तनादिभगवद्भक्तिरूपासाधारणचिन्हाभावे ज्ञानित्वाभावायेति युक्त्याग्रह इत्यतदयं विभावनीयं इ
दं स्वभावतो भक्त्यनुवृत्तिप्रतिपादनं व्युत्थानराहित्यलक्षणायां चरमभूमिकायामेव पूर्वास्य व्युत्थानवत् भूमिकास्तत्तरभूमिमास्यर्थे

कीर्तनादिस्मरवातिशयार्थे च प्रयत्नन एव भवत्यनुष्ठानं कुर्वन् स हैतुकी भित्तादौ कृत्वा तु नाप्रयत्नो क्तेरिति अत्रार्थस्तत्संहितास्वनाभि विशुद्धज्ञानमुत्प-
न्नं प्रसृतस्य महात्मनः शिवरुद्रमहादेवब्रह्मेशानादिनामस्तु शिवस्य लिंगपूजायां शिवस्थानेषु सत्प्रजाः प्रियबुद्धिः प्रजापते स्वभावादेव सर्वदा यस्य विज्ञा-
निरुक्तेषु प्रदंषो वा पित्रायने उपेक्षाज्ञानसत्तानी पशुर्हि ज्ञानवंचकः बाधितो कारतो वापि यस्य बुद्धिः स्वतो न हि एष सौ नैव विज्ञानी भ्रान्त एव न संशय इ-
त्यादीत्यलमनिर्विस्तरेः - कर्माचरणविरागौ भूमी अपि येन सम्यगाकूटाः प्रवृत्तिवचनानि न ईशं न भवाम न नित नित्येभ्यः २१ आराममिति

आराममस्य पश्यन्ति न पश्यन्ति कश्चन न न विदाथ यद्मा ज्ञानान्यद्युष्माकमंतरं बभूव भीहारेण प्राहता जल्प्यानास्तत्पुत्र उच्यशासश्च
रंतीत्याद्याः श्रुतयो नुक्ते शंखो जगदात्मनी चरेर नित्युपदिशंतीत्याह तदनुपथमिति तदनुवर्तिता तत्सर्वे पथिकमिदं कुलायं कौपृथिव्यां
लीयन इति कुलायं शरीरम् आत्मरुद्रस्त्रियवत् आत्मा च रुद्रश्च भियश्च न हन् चरति स्वाधिन नया वर्तन इत्यर्थः तथापि त्वत्किञ्च नुरवेहि

तदनुपथं कुलायमिदमात्मरुद्रमियवच्चरति तथोच्यते त्वयिहिते प्रिय आत्मनि च
नवनरमस्य हो असदुपासनया त्वह नो यदनुशयाभ्रमं त्यक्तु भये कुशरीरमृतः २२ -

ते प्रिये आत्मनि च अप्यर्थे चकारः एवं मृते सस्ते व्येपि त्वयिषत अहो कष्टं नरमं नित्यं सखादिना भ्रजंति असदुपासनया देहाद्यपला-
नेन आत्महनः प्रमादिनः कुतः यदनुशयाः यस्यामसदुपासनायामनुशयो वासनायेषां नेकुशरीरमृतः संतः उरुमये संसारे भ्रमंति
परिवर्तने अत आत्महन इति भावः स्वयात्सनिजगन्नाथे मन्मनोरमतामिह कदाप्यमेदं शंजन्ममानुषं संभविष्यति २२ ९

अस्य परमात्मनः आरामं उपवनं श्रीडास्थानं ग्रामनगरादिविभवं सर्वे पश्यन्ति तं आरामनिर्मानारं परमात्मानं कश्चन कोपिन पश्यति नत-
मिति यूयं न न विदाथ न ज्ञानी य यद्माः प्रजाजानानजनयति स्म अनो युष्माकं तस्य च अन्यत् महत्त्वमिदं बभूव यतो भवंतो नीहा-
रेणाविद्यया प्राहता अभ्रंतिनाः जल्प्याः प्रजल्पन परास्तार्किका इत्यर्थः अत एवास्तद्वपः प्राणतर्पणपरायणाः उक्थानां शासितारः
पञ्चानस्ते चरन्ति संसरन्तीत्यर्थः अनुक्ते शंखरूपयोश्चैरुपदिशंत्यः रमन्तीति परस्मैपदमार्थं ९

आत्मावाअरेइति वैमिश्रयेअरेमैत्रेयि आत्माद्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्यः अवज्ञानेविध्यसंभवान् द्रष्टव्यइत्यनूद्यश्रवणादिसाधनानिविधीयन्ते आत्म
दर्शनफलप्रयश्रवणादिकर्तव्यमिति ताभिसाधनान्याह श्रोतव्यइति उपक्रमदितात्यर्थलिंगविचारैरवधारयितव्यः मन्तव्यः अनुकूलतर्कैरसंभावना
विपरीतभावनानिवृत्तयेस्वयंमुहुर्विचारणीयः निदिध्यासितव्यः निश्चयेन ध्यानव्यः अत्रात्मापदंसाकारभिराकारब्रह्मसाधारणमितिटीकाशयः
नेनारीणां नारिणांचसाकारमहिमप्रदर्शनपरमूलैर्नैकवाक्यता चरणस्मरणंभेदम्यातवदेव सुदुर्लभमिति तात्यर्थसंग्राहकसाकारविषयकशब्दो
इदानीमात्मावारेद्रष्टव्यः श्रोतव्योमन्तव्योनिदिध्यासितव्यइत्याद्याः श्रुतयोध्यानमंगलेनोपदिशन्तीत्याह निभृतमरुन्मनीक्षदृढयोगशुजइति
मरुत्साणाः मनश्चअक्षणांदिवाणिचनिभृतानिसंयमिताभिधेस्तेचनेदृढयोगंयुंजन्तिनेदृढयोगशुजस्तेतथाभूतासुनयोदृढियन्तत्वमुपास
तेनदेवारयोऽपितवस्मरणाद्यसुः प्राप्नुः स्त्रियोऽपिकामनःउरगेंद्रभोगशुजदंडविषक्तधियः अहीन्द्रदेहसदृशयोर्भुजदंडयोर्विषक्ताधीर्य
सांताःपरिच्छिन्नदृष्टयःसमदृशःसममपरिच्छिन्नंलांपश्यंत्यो

निभृतमरुन्मनीक्षदृढयोगशुजोदृढियन्तमुनयउपासतेनदरयोऽपियसुःस्मरणान् स्त्रियउरगेंद्रभोगशुजदंड
विषक्तधियोत्वयमपितेसमाः समदृशोऽधिसरोजकथाः २३ ७ ७ ७

वयंश्रुत्यभिमानिन्योदेवताअपितेसमाएवकृपाविषयनयाअंधिसरोजकथाः अंधिसरोजंस्कृष्टधारयंत्यः अयंभावः इयंभूतस्तवस्य
रणानुभावः येयोगिनस्त्वांष्टृष्टांवन सुपाप्मने याश्चवयंतांसंपश्यामः पाश्चस्त्रियः कामनः परिच्छिन्नंध्यायंति येचद्वेषेणसर्वा-
नपितांस्त्वामेवप्रापयतीति २३ चरणस्मरणंभेदम्यातवदेव सुदुर्लभं यथाकथंचिन्महरेममभूपादहर्निशं २३ १०

कसंगतिश्चस्यष्टा ध्यानमंगलेनेति साकारध्यानमपि ध्यातृकामनानुसारेण साकारस्यभिराकारस्यवाब्रह्मणोदर्शनसाधनत्वेनोपदिशन्तीत्यर्थः सुन
योदृढियन्तमिति मौनेननिष्ठासैसादिश्रुत्कृतमननशीलत्वात्परिच्छिन्नदृष्टयोयद्वाह्यरम्य नत्वरूपंतामुपासनेनदेवारयोपिसाकारस्यनव-
स्मरणप्रभावाद्युरित्यर्थः उपासते ययुरिति वर्तमानभूतप्रत्ययाभ्यामुनयउपासीनाएववर्त्तनेनेषांन प्राप्तितः पूर्वमेवारयस्तस्यापुरित्व
ज्यने एकमाश्रयंयुक्ताश्रयान्तरकदुः स्त्रियइति स्त्रियोपीत्यपिर्धाह्यनैकृपाविषयनयासमानादितिशेषः अंधिसरोजमिति चरणधारणात्पाम
पिश्रुतीनामपरिच्छिन्नत्वासंधानमितिभावः १० २३

ननु यत्स्वरणानुभाव एव भूतः कीदृशं नद्रगवत्तलमित्याकांक्षा दांतस्य दुर्ज्ञेयत्वादलं निज्ञा सयाभक्तिरेव त्रयेयसीत्याशयेनावतारयति यतोवाच इत्यादि
यस्याभिर्विकस्याहयानं दाह्योवाचोभिधायकशब्दा स्तादृशब्रह्मबोधनाय प्रयुज्यमाना अपि अत्राप्यशक्तिवृत्त्या अप्रकारैव निवर्त्तने मनसास
हेति मनोवृत्तिरपि न तद्वत्प्रकाशयतीत्यर्थः कोऽन्वेति इयं विसृष्टिराकाशादिसृष्टिः कुतः कस्माज्ज्ञाता कुतः कस्माद्देवोः स्थितिमाप्ता एतदद्वा प्रत्यक्ष
यतोवाचो निवर्त्तने अत्राप्यमनसा सह कोऽन्वेति वेदक इह प्रवोचत् कुतः ज्ञाता कुतः इयं विसृष्टिः अर्वादेवा अस्मद्विसर्जनेनाथा को वेदपतभावभूष
अनेजदेकं मनसोजनीयोनैतद्देवा आमुवन् पूर्वमर्शत् तद्वावतो न्यानस्येति निष्ठस्मिन् न पोमानरिश्वाधानीत्याद्याः श्रुतयो भगवत्तत्त्वं दुर्ज्ञेयं वदं
त्योभक्तिमेवो ररीकृत्यस्तु बन्तीत्याह क इह लु वेदेति वत भो भगवन् इह जगति अग्रसरं पूर्वसिद्धं तां अवस्मन्मलयः अर्वाचीनोत्पत्तिमाशवान्
कोलुप्रमान्वेदजानानि ईश्वरस्य पूर्वसिद्धावन्यस्य चार्वाचीनत्वे प्रमाणं वदन् ज्ञानकारणाभावमाह यत उदगादिनि यतस्त्वन्तः ऋषिर्ब्रह्मा
उत्पन्नः यंत्रज्ञाणमनु उभये अध्यात्मिकाधिदैविकादेव गणा उत्पन्नाः ततोऽर्वाचीनाः सर्वे यदा तु भगवान् सर्वमवकृष्य उपसंस्तस्य शशी-

क इह लु वेदवता वरजन्मलयोऽग्रसरं यत उदगादृषिर्यमनु देवगणा उभये तर्हि न सन्मन्त्रासदुभयं न च
कालजवः किमपि न तत्र शास्त्रमवकृष्य शशीतयदा २४ ७ ७ ७

तर्हि न तदा अनुशायिनां जीवानां साधनं नास्ति यतस्तदानसत् स्थूलमाकाशादिनचासत् सूक्ष्मं महदादि न च उभयं सदसं चामारब्धं शरीरम्
न च कालजवः तन्निमित्तभूतं कालवैषम्यम् एवं सति तत्र न दान किमपि इंद्रियप्राणाद्यपि न च ज्ञापकं शास्त्रमपि अयमभिप्रायः अर्वाक् दृ
ष्टिगतानां देहाद्युपाधिकृतां नराणां कालवशेन च मलिन सत्त्वानां न तावद्भगवज्ज्ञानसामर्थ्यं न याच्यते श्रुतिः न तं विदाथय इमां जनानां न्य-
द्युष्माकमनरं बभूव इत्याद्याः यदा तु प्रलयसमये न बद्धं न तस्मिन् तदा ऽपि साधनाभावात् न भगवज्ज्ञानसामर्थ्यम् अतस्त्वदेकशरण
नयाश्रवणकीर्तनादिभक्तिरेव सत्करेति २४ काहं बुद्ध्यादिसंरुद्धः क्वचभूमन्महत्स्वव दीनबंधो दयासिंधो भक्तिं मे नृहरे दिश ११

तः को वेद न कोपीत्यर्थः इह संसारमंडलेकः प्रवोचन् प्रवोचन् कोपि प्रवक्तानवभूवेत्यर्थः ननु ब्रह्मादिदेवा ज्ञास्यंति न ब्राह्म अर्वागिति अस्मद्वि
सर्जनेन एतस्य कृत्वेन ब्रह्मादिदेवा अपि अर्वाचीना एवेत्यर्थः यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वमिति श्रुतेः अयतस्यादियं विसृष्टिर्यत आबभूव तं को वेद न
कोपीत्यर्थः अर्वाक् च नीयैव सृष्टिरिति भावः अनेजदिनि एकमद्वितीयं एज न कं पनं स्वस्थानात् अयनं न द्रह्म न पमिनसोजनीयों वेगवत्तरं विसृष्टादित्य
र्थः एतत् आत्मनत्वं देवा इंद्रियाणि आमुवन् यतः पूर्वमर्शन् पूर्वमेव गतं सर्वान्तरनयास्थितं ननु परागभूतमित्यर्थः इंद्रियाणि परावस्तु विषयाणि न अ

सविषयाणीतिभावः निष्ठुत्स्थिरमपितन्शीघ्रगतिमतोभ्यानत्येतिअतिक्रम्यवर्तने तस्मिन्परमात्मचैतन्येसतिनदाश्रयत्वेनवर्तमानोमानरि-
 श्वावायुः अपःउदकप्रवाहवत्सननंवर्तमानाः सर्वेषांसर्वेषेष्टादधानिसंशयस्यति ननंविदार्थेति आख्याता ११ २४
 असनः उत्पत्तेः प्रागविद्यमानस्यनगनः वैशेषिकः काणादाः समपदार्थवादिनोनीनास्कारिकाः एतेह्येवमाहुः उत्पत्तेः पूर्वकार्यमात्रस्यप्रागभावा-
 स्तिसचनत्वागभावस्तत्कार्येभिन्नकारणं उत्पत्तेकार्येप्रागभावनाशः तस्यागादित्वेसतिसांतत्वादिति सांख्यवेदानिनौतुसत्कार्यवादिनौ उ-
 त्पत्तेः पूर्वकारणेसूक्ष्मरूपेणसदेवकार्यकुलालादिकारकव्यापारेणव्यक्तीक्रियते प्रागभावस्यतुनकारणता अभावाद्भावोत्पत्तेरसंभवान् नास-
 नोविद्यतेभावइत्यादिवचनादिनयोराशयः पानंजलायोगशास्त्रप्रणेनारः जीवरूपंसत्यंनतौपाधिकं यथाताम्बादिरसवर्णरूपएवसन्नो-
 षधिषुदपाकादिप्रभावत्स्वरूपंभवति एवमब्रह्मभूतोजीवोयोगप्रभावाद्ब्रह्मभवतीतियोगशास्त्राशयः वेदानिनस्तुजीवः सर्वदाब्रह्मरूपए-
 वास्ति अज्ञानेनस्वस्याब्रह्मरूपत्वंमत्वा संसरति यथाकश्चनराजपुत्रःराजावनेत्यक्तोव्यापैः संवर्धनीयाधवाहमिनिराजत्वाज्ञानान्मस्य

इतोऽपिज्ञानंनस्तशकम्उपदिशनामपिअमबाहुल्यादित्याहुः जनिमततदिति असतोजगतोजनिमुत्पत्तिर्येवैशेषिकादयोवदन्ति असनएव
 ब्रह्मत्वस्योत्पत्तिर्येवपानंजलादयः सतएवैकविंशतिप्रकरणस्यदुःखस्यनाशमोक्षंवदन्तियेनैव्याधिकाः ७ ७५

नेस्मा सचकेनचित्तनत्वंव्याधः किलमुकराद्वाधिपोराजत्वमसीत्यादिनोपदिष्टोज्ञानकृतव्याधत्वंविहायराजत्वंज्ञात्वा राजाभवतिनद्विदितिवदन्ति
 एकविंशतिप्रकरणस्येति षड्विंशतिषट्षष्टिषयाःषड्विंशत्यज्ञानषट्कंशरीरंस्वरंदुःखंचेत्येकविंशतिविधंदुःखं वैशेषिकस्तुस्वस्यापिनाशादिज्ञाने-
 नदुःखसंबन्धितानदुःखत्वं एवंशरीरेंद्रियादीनामापिदुःखनिदानत्वादिनादुःखत्वं एवमेतत्स्यैकविंशतिविधदुःखस्यसत्यस्यैवज्ञानान्नाशमोक्षः तथा
 चगीतमसूत्रं दुःखजन्यप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानान्मुक्तोन्नरापायेनदमनंनरापायादपवर्गइति उत्तरोन्नरापायेमिथ्याज्ञानादिनाशोदमनंनरस्यन-
 त्पूर्वपूर्वस्यदोषादेरभावात्तुक्तिरिति सूत्रार्थः तथाचायंक्रमः सर्वपदार्थनत्वज्ञानेसर्वपदार्थविविक्तानत्वज्ञानान्मिथ्याज्ञाननाशः तेनदोषा-
 णांरागादीनांनाशः प्रवृत्तिहेतुंरागाद्यभावेप्रवृत्तेर्धर्मादिरूपाया अनुत्पत्तिः तदनुत्पादेचदेहांनरसंबन्धरूपजन्माभावः भोगेनपारद्विषयः
 ज्ञानेनसंयतिक्षयः एवंभाविजन्माभावेवर्तमानदेहपानेएकविंशतिदुःखध्वंसोमोक्षः मोक्षस्यदुःखाभावरूपत्वेनैवपुरुषार्थत्वंनस्तुस्वरूप-
 त्वेनापिनिष्पस्वत्वाभावादिनिर्माचीनतार्किकाः षोडशपदार्थवादिनोवदन्तीत्यर्थः अद्वैतवादिनस्तु ज्ञानैकनिवर्त्यस्यैवपिसत्यत्वादर्शनाभा-

मः पंचाविद्यते यनायेत्यादिश्रुतौ ज्ञानैकनिवर्त्यत्वेन श्रुत एकविंशतिदुःखत्वासांसारं सत्यः किंतु क्नु सपां दिवन्मिथ्यैवेनिकायितस्यैवदुःखात्मकसांसारस्य
ज्ञानान्माशोमोक्षइति सिद्धान्तं च नि सांख्यादपइति आदिपदमहैतवादिभिन्सर्वशास्त्रकारसंग्रहार्थं वास्तविकात्यनानात्वस्य सर्वमनेसत्तात् अहैतम
ते वस्तुत एक एवात्मा जीवात्मा परमात्मभेदनीवजीवभेदादिकंचोपाधिकल्पितं पटाकाशमटाकाशादिभेदइवाकाशइति सत्यमिति नित्यमित्यर्थः धंसा
प्रतियोगीनिपावत् अक्षयं ह वै चातुर्मास्ययाभिन्नः स्रुतं भवतीत्यादिश्रुतिबलेन स्वर्गादेः कर्मफलस्थानाशानंगीकारात् सृष्टिप्रलयानंगीकाराच्च एतेषां
मीमांसकानां मतेदुःखप्राग भाषपरिपालनं मोक्षः यज्ञाद्यकरणेदुःखोत्पत्त्यादुःखप्रागभावनाशोबंधः यज्ञादिकरणो नित्यस्वर्गोत्पत्त्यादुःखोत्पत्त्यभावेन साग
भावपालनमिति वेदांतिमते ब्रह्मानिरिक्तस्य सर्वस्या नित्यत्वमिति एवं पंचशास्त्राणां मतान्यनूद्य पक्षे पवेदां शास्त्रेणापवदति ते सर्वे इत्यादिमा सदेवेति
उनपिचये सांख्यादयः आत्मनि भिदां भेदं च ये मीमांसकाः विषणं कर्मफलव्यवहारमृतं सत्यं स्मरंति वदंति ते सर्वे आरुपितैः आरोपितै
र्धर्मैरेवोपदिशंति नतलदृष्ट्या सदेवसौम्ये दमय आसीत् ब्रह्मैव स न्ब्रह्माप्येति अनीशया शोचति मुत्तमानः अविद्यायामंतरेवर्तमानाः

जनिमसतः सतो मृतिमुनात्मनि ये च भिदां विपणमृतं स्मरंत्यपदिशंति न आरुपितैः ७ - ७

स्वयंधीराः पंडितं मन्यमानाः जंघन्यमानाः परियंति मूढाः अंधेनैव नीयमाना यथां धाः
इदं नाम रूपात्मकं विवृतं नगत् हे सौम्य अग्ने सृष्टेः पूर्वसदेव सद्रूपब्रह्मात्मकमेवासीत् न तु नासीदित्यसत्कार्यवादिनः काणादस्य निरासः ब्रह्मैवेति य-
आत्मानं पश्यति स ब्रह्मैव सत् ज्ञानस्य पूर्वब्रह्मरूप एव सत् ज्ञानोत्तरकालं शरीरगतोत्तरं वा ब्रह्माप्येति प्रामोतीति योगशास्त्र निरासः अनीशयेति अनी-
शायाभावात् यामुत्तमानः शोचतिदुःखी भवतीत्यज्ञानकल्पितमेवदुःखं न सत्यमिति गौतमीयमत निरासः मीमांसकमनं परिहरति अविद्यायामिति
धीराः धीमंतोपि अविद्यायामंतरे मध्येवर्तमाना अविद्याद्यतज्ञाना अतो मूढाविवेकशून्याः स्वयमात्मानमेव पंडितं मन्यमानाः अतो जराजन्ममरणादि
दुःखब्रह्मैर्जंघन्यमानाः चृशं पीड्यमानाः हंनेर्यङ् अप्यासस्यनुक् अप्यासाच्चेत्पुत्तरखंडेकुलं ततः कर्मलटः शानच् अतो लोपोऽथलोपश्चो
नि परियंति परिश्रमंति अंधेनैव नीयमाना अंधायथाङ्गोपेदकपानादिक्लेशान्नमेव प्राप्नुवंतो भ्रमंति नदृत् आत्मभेदस्य सर्वमनसिद्धान्तत्वात्तन्मन-
येते परिहरति

एकमेवेति एकपदैवकाराद्वितीयपदैः स्वगतसज्जातीयकिञ्चातीयमंदनिरासः तदुक्तं विद्यारण्यगुरुभिः ब्रह्मस्य स्वगतो भेदः पञ्चपुष्पफलादिभिः ब्रह्मांतरात्सज्जातीयो विजातीयः शिलादितः तथासहस्तु नो भेदत्रयं प्रामाण्यं निवार्यते ऐक्यावधारणादैनप्रतिषेधैस्त्रिभिः क्रमादित्यादि एक एव हि भूतास्तेति अत्रापि स्रुतौ एक एव ही निषेधत्रयेण भेदत्रयनिरासः भूतात्मा भूततादात्म्यापन्नः स नृजरायुजाश्चित्तुर्विधभूतजाने व्यवस्थितः विविधं नानात्वेनावस्थितः अत एक आएकोपाध्यनुसंधाने एकधैवव हूपाध्यनुसंधाने बहुधैवच दृश्यते एवेति इवार्थे जलचंद्रवदिति यथा जलधिविनिश्चंद्र एकजले दर्शने एको दृश्यते बहुजले पुदर्शने एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म एक एव हि भूतात्मा भूते भूतेत्यवस्थितः एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवदित्यादि स्रुतिविरोधात् किं च वस्तुतः पुरुषस्य त्रिगुणमयत्वं सर्वभित्तं संगच्छेन ननु तदस्तीत्याह त्रिगुणमयः पुमानिति भिदा यदबोधकतात्त्विकीति त्रिगुणमयः पुमानित्यनेन हेतुना याभिदा उपलक्षणमेतन् भिदादिसा च स्मात्त्रयविषये अबोधकतात्त्विकीया ज्ञानकिञ्च भिनात

त्रिगुणमयः पुमानिति भिदा यदबोधकतात्त्विकीति नतः परत्र स भवेदबोधरसे २५ ६९

हि किमज्ञानम स्ति वस्तुतः पुंसि नैवेत्याह ततः अबोधोत्पत्त्यपरे असंगेव बोधरसे ज्ञानघने स अबोधो न भवेत् न संभवतीत्यर्थः २५ मिथ्यातर्कक कर्कशैरित महावादां धकारांतराभ्याम्यच्चंदमनेरमंदमहिमं स्त्वज्ञानवर्त्मा स्फुटम् श्रीमन्माधववाम नभिनयन श्रीशंकर श्रीपते गोविंदे निमुदावदन्मधुपते सुक्तः करास्यामहम् १२ ६९ ६९ ६९

बहुधा दृश्यते न ह दित्यर्थः

आदिपदान्मद्यधैहकर्मचितो लोकः क्षीयते इति नैषातर्केण मतिरापनेयेत्यादि स्रुतिसंग्रहः श्रीमन्निनि सर्वतः शोभमान माधवमयो गोत्रापत्येषवतीर्णं त्रिनयनेति श्रीशंकरे निशिवनाम कीर्तनं यद्वाचयाणां लोकानां लोचनरूपो नायको वाश्रियालक्ष्या भक्तानां शं करोतीति नयोः संशुद्धिः श्रीपते लक्ष्मीकानं गोविंदगोकुलादौ विहारशील मधुपते मयुरायां हारकायां च विराजमान मुदामे- म्णावदन्नकदा मुक्तः स्वोयदा मुक्तो मुत्तमुत्तरकालमपि मुदामोक्षाधिकानंदेन वदन् कदास्यामिति १२ २५

६९

६९

६९

६९

६९

६९

६९

६९

पृथक् सत्त्वाभावे सत्त्वत्वेन प्रतीतिरिच्छतेत्यर्थः असतो धीनि असतो नामरूपव्याकृतिरहितत्वेन नृ-
न्यतुल्यात् ब्रह्मणो निमित्तमूलात् न विद्यते धीर्यस्मात् तदधि मूला ज्ञानं मनोमहत्तत्वाख्या समष्टिबुद्धिरसृजत प्रजायत अज्ञानमेव समष्टि-
ननु यद्यसन्नोत्पद्यते यदि च त्रिगुणमयः पुरुषो न भवति तर्हि तदपंचजातं पुरुषश्च पृष्ठास्तीत्युक्तं स्यात् कथं तर्हि तयोः सत्त्वेन प्रती-
तिरत आह सदिवमन इति मनः मनोमात्रविलसितमिदं विवृत्तं त्रिगुणात्मकं अपंचजातमसदेव सदिव विभानिकथमिति चेत्तत्रा-
ह त्वयीति त्वय्यधिष्ठाने अधिष्ठानसत्तया सह सति यत इत्यर्थः न केवलमिदं कारास्पदं किन्तु आमनुजात्मानुजः पुरुषः अभिवि-
धावाकारः पुरुषमभिध्यायेति पुरुषस्यापि पृथक्सत्यप्रतीतिर्मनोमात्रविलसितेत्यर्थः तथा च श्रुतिः असतो धिमनोऽसृजत म-
नः प्रजापतिमसृजत प्रजापतिः प्रजा असृजत तद्वा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितं यदिदं किं निति न च आत्मा विदामपि विश्वं सदेव स्फुर-

सदिवमनश्चित्त्वपिविभात्यसदामनुजान् सदभिमुशं त्यशेषमिदमात्मनया त्माविदः नहि वि-
कृतित्यजंति कनकस्य तदात्मनया स्वकृतमनुप्रविष्टमिदमात्मनया ऽवसितम् २६ ७

निअतः कथमसत्त्वादन आह सदभिमुशंतीति आत्मविदस्त्वशेषमिदं भोक्तृभांस्यात्मकं विश्वमात्मनयैव सदभिमुशंति सद-
विजानंति आत्मकार्यत्वान्न पृथगित्यर्थः तथा हि यदुपादानकं यत्कार्यं भवति तत्तेनैव रूपेण प्रतीयते उपादीयते चेति-
लोकाचारेण दर्शयति नहि विकृतिमिति कनकस्य विकृतिर्कुण्डलादिकं कनकार्थिनो न त्यजंति अत्र हेतुः वदात्मनया कनक-
रूपत्वेनेत्यर्थः अतः स्वकृतमिदं विश्वमनुप्रविष्टं च पुरुषरूपमात्मनयैवावसितं निश्चितम् २६ यत्सत्त्वनः सदाभातिजग-

देतदसत्त्वनः सदाभासमसत्त्वस्मिन् भगवन्तं प्रजापतम् १३ ७

मनोरूपेण विवर्तितमभूदित्यर्थः न च मनः प्रजापतिं सत्यलोकवासिनं ब्रह्माणमसृजत तस्माद्यदिदं परिदृश्यमानं किंच किंच न तदिदं मनस्ये-
व समष्टिबुद्धावेव परमं यथास्यान्नया प्रतिष्ठितं प्रकर्षेण स्थितमित्यर्थः १३ २६ ७ ७ ७

तवपरिचये नेहानेभि इह ब्रह्मणि नाना सजातीयादिभेदस्युतं किंचन किमपि नास्ति वस्तुतः कल्पितमेव सर्वभासने इत्यर्थः मृत्योरिति इह ब्रह्म
 णियः ज्ञानेव कल्पितभेदशालिचेतनाचेतनात्मकं विश्वं पश्यति समृत्योरनंतरं मृत्युं जन्ममरणपरिपरा रूपसंसारं मामोनीत्यर्थः तन् ज्ञानं ब्र-
 ह्मज्ञानं स्वरूपमेव ज्ञानमात्रा न्योक्षसिद्धेः कृतं भक्त्या अलंसाकारेश्वरभजनेन मास्तु भगवद्भक्तिरित्यर्थः एवं हि वेदांतात्पर्यान् भिज्जास्तुता
 रूपाभिमानिनो वदन्ति अज्ञानकृतः संसारो ज्ञानादेव निवर्तते न तत्र ज्ञानान्यसाधनापेक्षानि हि ज्ञानवृत्तसर्पनिवृत्तिज्ञानानि रिकतदंडप्रहार
 देवनाचिंतनादिकं साधनमपेक्षते ज्ञानं च प्रमाणाधीनमिति वेदांतं श्रवणादेव ब्रह्मज्ञानं न तत्र भक्त्यपेक्षानि हि चक्षुरादेः स्वविषयज्ञानजनने भ-
 क्त्यपेक्षा नवज्योतिषादिवाक्यैः श्रद्धावतां स्वार्थधर्मबोधने भक्तिरपेक्ष्यते न च श्रद्धैव भक्तिरिति वाच्यं श्रद्धा भक्तिप्रसन्नचित्त इत्यादौ भेदेनां
 केः न च वेदांतं श्रवणात्परोक्षज्ञानमेव जायते न तस्मात्परोक्षाय तत्तत्पेक्षेति वाच्यं वाक्यश्रवणादेवापरोक्षमिति विवरणसिद्धान्तात् शब्दो

ननु सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म नेह नाना भिन्नं किंचन मृत्योः समृत्युमाप्नोति यदहं नाना वपश्यति इत्यादि श्रुतिभिरेवं भूतस्य भगवतः प्रतिपाद-
 नात् तज्ज्ञानं स्वरूपमेवेति कृतं भक्त्या अत आह तव परिचयं न मेति तवेति कर्मणि षष्ठीन्वाये परिचरंति तदसिद्धं बहिना श्रुतिप-
 च्छेदेन व्यवधानमदोषः केन रूपेण अखिलसत्त्वत्रिकेततया अखिलानि सत्त्वाभिनिर्केतो यस्य स तथा तस्य भावसत्ता
 तया सर्वभूता वासतयेत्यर्थः उत एव अविगण्य निरस्कृत्य त एव निर्जने मृत्योः शिरः मूर्धानं पदापादेन आक्रमन्ति मृ-
 त्योर्मूर्ध्नि पदं दधति तेन रंति मुच्यं न इत्यर्थः येषु न विमुखाः अभक्तास्तान् गिरात्वा पश्यन्ति विबुधा विदुषोऽपि पश्य-
 यसे वधासि कुतः त्वयि कृतसौन्दर्यः त्वयि कृतं सौन्दर्यं मेमयै स्तेखलु निश्चितं पुनंति पवित्रयंति आत्मानमन्यानपीति
 शेषः नेतरे तथा च श्रुतिः तस्य वाक्यं न निर्मानिदामाभि न तस्येदं वाचानं त्यागामभिर्दामभिः सर्वसितमिति अयमभि-
 प्रायः सत्यमेवं भूतमात्मानं श्रुतयः अनिपादयन्ति

हि परोक्षवस्तु विषये परोक्षज्ञानं जनयति सन्निरूप्यत्वसार्हवस्तु विषये तु प्रत्यक्षमेव ज्ञानं जनयति तथा च यत्साक्षात्परोक्षान् ब्रह्मोति प्रत्य-
 गभिन्नं ब्रह्मणोति सन्निरूप्यत्वात्परोक्षत्वाच्च परोक्षमेव ज्ञानं महावाक्याज्जायते दशमस्कृत्य सर्वादिवाक्यवत् न हि दशमस्कृत्यमसीत्कृते त-
 दशमत्वज्ञाने भक्त्या घपेक्षेति सर्वभूता वासनयेति संवायुमग्निसलिलं महीं च ज्योतीं विस्त्रा निदिशो द्रुमादीन् सरित्समुद्रांश्च हरेः शरी-
 रं यत्किंच भूतं प्रणमेद न न्य इत्याद्युक्तरीत्येति भावः इदं श्रवणकीर्तनार्चनादेरुपलक्षणं तस्य वागिति वैदस्त्वावाक्यं न निर्महारज्जुः ब्राह्मणा-
 दिनामानितनिसंयुक्तदामानीव यथानत्यां दामभिर्दृषावधने एवमीश्वरस्य विधिनिषेधलक्षणयावेदवाण्यानंति रूपया दामरूपैर्नामभि

रिदं सर्वं जगत्सितं बद्धं ब्रह्मणस्त्वं षट्कर्माणि कुरु क्षत्रियादिस्त्वं यजनादि त्रयं ब्रह्मचारी वेदपाठमित्येवमादिना संपन्नमित्यर्थः एवं भूतं प्रस-
गभिन्नं सनातीयादिभेदशून्यं प्रतिपादयंतीति सत्यमित्यन्वयः तत्रापरोक्षवस्तुविषयकप्रमाणानामपरोक्षज्ञानजनकत्वनियमं वाद्यभि-
प्रेतमंगीकरोति यद्यपीत्यादिना भक्त्यनपेक्षां निरस्यति तथापीति शब्दस्य परोक्षज्ञानजनकत्वस्वभावात् श्रवणकाले परोक्षमेव ज्ञानं नि-
दिध्यासो नोत्तरमेव मनसा साक्षात्कार इति वाचस्पतिमते श्रवणोत्तरमपि साक्षात्कारार्थं निदिध्यासनाद्यपेक्षावत्सिद्धाभक्त्यनपेक्षाविव-
रणकारमने व्याह असंभावनेति अयं तत्र विवरणसिद्धान्तानुसारांशयः श्रवणकाले उत्पन्नमपि अपरोक्षज्ञानमसंभावनाद्यनंतदोषैः
प्रतिबद्धतया नाविद्यानिवर्तनादिकार्यक्षमं नत्पुन्यन्योप्यनिर्मणमंत्रादिभिः प्रतिबद्धोदाहादिकार्यजनयति अतः श्रवणकालिकं ज्ञानम-
परोक्षसंज्ञमपि परोक्षतुल्यमेव भवति ततश्च अविद्यानिवृत्त्यादिकार्यक्षमसाक्षात्कारप्रतिबंधकीभूतनानाविधेहजन्मजन्मानंतरदोषप्र-
तत्त्वचयपि वस्तुनोऽपरोक्षत्वादपरोक्षमेव ज्ञानमुत्पद्यते तथाः असंभावनाविपरीतभावनातिरस्कृतत्वाच्चलितचित्तेषु परोक्षमिव भव-

तव परियेचरंत्यसिलसत्त्वनिकेततयातउतपदाक्रमंत्यविगणस्यशिरोनिर्ऋतेः परिवचसेपशूनिवगि
राविबुधानपितांस्त्वायकृतसौहृदाः खलुपुननिनयेविमुरवाः २७ ६९

तीतिनापरोक्षसंसारभ्रमनिवृत्तिसमर्थम् भगवत्परिचर्यातुसम्यगमलचिन्तानां नक्षसादेन लब्धापरोक्षज्ञानानामयत्नतएव करकालितो मोक्ष इति
प्रतिबंधनिरासाय भगवद्भक्तिरावश्यकं भक्तिं विना दोषक्षयलक्षणचिन्तशुद्ध्यसंभवात् अशुद्धचित्ते भगवत्प्रसादाभावात् तत्प्रसादाभावे साक्षात्का-
रस्य रसपुष्पायमाणत्वमिति सर्वज्ञानान् प्रतिबंधकक्षयं विनैव दशमादिवाक्यदृष्टान्तेन चक्षुरारिदृष्टान्तेन वा श्रवणमात्रादविद्यानिवर्तकसाक्षात्का-
रांगीकारे कर्मोपासनापेक्षाभावात् तथाच यज्ञादिश्रुतिविरोधः सर्वापेक्षाधिकरणविरोधश्च दुर्निवारः सर्वोपनिषत्सूपासनाविधिवक्त्या
नां पाठवैष्यर्थापातश्च साधनमात्रापेक्षाभावापत्याशां त्यागसाधनविधायकश्रुतिसूत्रविरोधश्चेत्यादि बहुव्याकुलं ननु शांत्यादेः साधनत्वं शां-
तोदात्तइत्यादिश्रुतिबलात्त्वात् किं चेन्न किं स्य देवे पराभक्तिरित्यादिश्रुतिदर्शने गाढमंधोसि अस्यां हि श्रुतौ न स्य भक्तिमते एते कथिता
अर्था ब्रह्मसैक्यादयः प्रकाशने साक्षात्कृता भवन्ति इत्यन्वयोक्तौ भक्तिर्ज्ञानस्य गुरुणा कथिता अप्यर्थानप्रकाशने इति व्यतिरेकसिद्धेः स्पष्टत्वा-
त् ननु तथापि शरीरकसूत्रभाष्यादौ भक्तेः साधनत्वं नांगीकृतमिति चेन्नैवं दूराग्रहग्रह्यप्रज्ञानानं तथाभिमानात् द्वितीयाध्याये हि पांचरात्रागम-
स्य विरुद्धार्थदूषणाय प्रह्नेरुत्पत्यसंभवादित्यधिकरणे भगवतोऽभिगमनपूजार्थद्रव्यार्जनपूजनाह्लाक्षरादिमंत्रजपध्यानादिलक्षणमाराधनं नात्रा-
धिकरणे प्रतिषिध्यते ६९

श्रुतिस्मृत्योरीश्वरप्रणिधानस्यप्रसिद्धत्वादित्यर्थकभाष्येणस्पष्टंसाधनभक्तेरङ्गीकारान् तथातुनीयाध्यायेद्विनिषण्दप्रकृतौ नापत्वंहिप्रतिषेधनीत्यधि-
करणेनदध्यक्तमाहहीनिसूत्रेणाब्रह्मचक्षुरादिकरणैः कृत्वादिनपसाग्निहोत्रादिकर्मणावक्तृसाक्षात्कृतंनभवनीत्युक्तेकथंनर्हिसाक्षात्कृतंभवनीतिराकं-
नरत्वेनप्रवृत्तेऽपिसंराधनइत्यादिसूत्रेभाष्यं संराधनकालेपरयंनियोगिनः संराधनंभक्तिध्यानप्रणिधानाद्यनुष्ठानमिति भक्तिर्माहात्म्यज्ञानपूर्व-
कः स्नेहाख्योतःकस्मिन्निविष्टोतिब्रह्मविद्याभरणेव्याख्यानं जपनमस्कारादिरादिशब्दार्थइतिरामानंटीयव्याख्यानं अब्रह्माध्यादौस्पष्टंभक्ति-
प्रतिपाद्यते एतेनज्ञानमेवभक्तिरनिकेषांचिदुक्तिः परास्ता ज्ञानपूर्वकःस्नेहाख्यः इतिपदाभ्यांब्रह्मविद्याभरणेभक्तिज्ञानयोर्भेदोक्तेः स्पष्टत्वात्
जपनमस्कारपदैरामानंटीयैःस्पष्टंभवत्वात् किंचसंराधनसूत्रेब्रह्मात्मैक्यानुसंधानरूपभक्तिविवक्षणेसंराध्यसंराधकभावाभ्युपगमकृताजीवप-
रमात्मानोर्भेदशंकाप्रकाशादिवादिदिसूत्रेस्मभिरसनंचभाष्याद्युक्तंनस्वरसतः संगच्छतेतिदृष्टं तथागीताभाष्यमचनाभवमद्रक्तइत्यब्रह्म-
गवद्रक्तेरवश्यंभगविसोक्षफलमवधार्यभगवद्भुरणोक्तपरायणोभवेत्युक्तं तथाइदंतेनातपस्कायनाभक्त्यधकदाचनेतिश्लोके गुरोर्देवेचभक्तिरहिताय
वदाचनकस्यांचिदवस्थायांनवाच्यमितिभाष्येणदेवगुरुभक्तिहीनेकथितमध्यात्मशास्त्रंनिष्कलमितितात्पर्यकेणयस्पदंवेपराभक्तिरितिभुत्सर्थेएव-

{ तथाचश्रुतयःदेहांतेदेवः परंब्रह्मतारकंय्याचष्टे यमेवैषष्टणुतेनेनलभ्यः यस्यदेवेपराभक्तिरित्यादयः २७ तपंतुतापैःप्रपतंतुपर्वताद-
तंतुनीर्थाभिपद्यंतुचागमान् यजंतुयागैर्विदंतुवादैर्हरिंविना नैवमूर्तिंतरंति १४

स्पष्टवर्णिनइत्यलमतिविसृतेन तथाचविचरणवाचस्पत्यादिसर्वसिद्धान्तपर्यालोचनेश्रवणमात्रादपरोक्षसंसारभ्रमनिवर्तकः साक्षात्कारोत्तमंभ-
वति भगवद्रूप्यादिनातुतत्ससादादप्रतिबद्धः साक्षात्कारइतिसिद्धं देहांतेइतिप्रहस्यातुमपेक्षतेतस्मैसर्वैश्वर्यंददानि यत्रकुत्रापिस्त्रियते
देहांतेदेवः परंब्रह्मतारकंय्याचष्टेयेनामृतीभूत्वासोमृतत्वंचगच्छतीतिनृसिंहपूर्वनापिनीश्रुतिः अस्याअर्थः यउपासकः इहलोकेउत्कर्षेण
स्थानुमपेक्षतेतस्मैसर्वैश्वर्यंददानि सचयत्रकुत्रापिकुदेशोभियतांनस्मैदेवः श्रीनृसिंहोदेहांतेपरंब्रह्मतारकंप्रणवप्रतिपाद्यंप्रणवेनव्या-
चष्टेकथयति अब्रह्मचक्रंकरभगवत्पादभाष्यं कामिनं प्रकृत्यदेहांतइतिविशेषणोपादानं कामित्वेनप्रागनधिकारान् निष्कामस्यत्वर्गा-
पिदेवः परंब्रह्मतारकंय्याचष्टेइति येनप्रणवव्याख्यानेनब्रह्मणाऽधिगतेनामृतीभूत्वादेहत्रयोपाधेर्मुक्तोभूत्वासंश्रानाकैवत्यंभ्राष्टोनिइ-
ति अनेनभगवद्रक्तस्यशापीरकशास्त्रोक्तश्रवणमनेनादिज्ञानसाधनानुष्ठानंविनैवभगवदुपासनमात्रेणज्ञानाच्योसइतिसिद्धान्तोद्योनिनः
तेनयदाभक्तेःसाधनानवतिरपेक्षतयाज्ञानहेतुत्वंतदातस्याः श्रवणादिष्यनुष्ठानेकतरांश्रवणादिभ्योज्ञानसिद्धिरितिकैमुत्ससिद्धमितिभाष्य-
यमिति एषःपरमात्मायंपुरुषंब्रह्मणुतेसंभजनि अनुगृह्णातिनेनैवलभ्योनान्येनेत्यर्थः अयापितेदेवपदांबुजद्वयप्रसादलेशानुगृहीतएवहि ज्ञान-

वेदस्युनि.

93.

विभक्तं भगवन्नाहिन्मेन चान्यएकेपि निर्विचिन्वन् श्रयः स्तुतिभक्तिसुदस्येत्यादिश्रवणान् यस्य देव इति नन्वेवमन्योपनिषत्सु न श्रूयत इति चेन्न
 शुणोपसंहारन्यायेन सद्योपनिषत्त्वेन दुर्योपसंहारात् अदो ग्यादावश्रुताया आकाशाद्युत्तरे विबुहदारण्योक्तशांस्मदेति चेति दिक् १४ २७
 त्वमकरणा इति नवस्तुतस्मत्प्राप्तं कर्तृत्वभोक्तृत्वं जीवानामपि तद्वास्तवकर्तृत्वादिराहित्यं तु व्यमीशसममेव विशेषेणेति केनोक्तर्षेणोपरः सेव्यः के
 नापकर्षेण जीवः सेवक इत्यर्थः अपाणीनि करचरणहीनोऽपि नवनः विभुत्वेन नवनत्रगच्छतीति विवेकवानिव भानि ग्रहीतामर्वाधारत्वात् करे
 ण सर्वग्रहणकर्तृत्वं एतद्दिनरक्तमैद्रियव्यापारोपलक्षणं चक्षुरादित्ता नैन्द्रियशून्योपि अनाहतस्वरूपज्ञानेन रूपशब्दादिविषयोपलब्धिशास्त्री
 ननु यद्यस्मिन् सत्त्विकेन त्वेन भगवतः सेव्यत्वमुच्यते तर्हि नत्करणसंबंधात् कर्तृत्वभोक्तृत्वे प्रसज्येत्यानाम् नवस्तुतस्मत्प्राप्तं भित्तिचेन हिंजी
 वानामपि तुल्यत्वमिति केन विशेषेण पुनः सेव्यसेवकत्वमिति इमां मांशं कां परिहरत्यः अपाणिषादोजव नो गृहीतापश्यत्यचक्षुः सन्मृगो
 त्यकर्णः सवेति वेद्यं नवनस्य वेदानमाहुरग्र्यं पुरुषं पुराणमित्याद्याः स्तुतयस्तु वंतीत्याह त्वमकरणा इति करणसंबंधरहित एव अस्मिन् कार
 कशक्तिधरः अस्मिन्नां प्राणिनां यानिकारकाणि करणानि द्वियाणि तेषां शक्ती धारयति प्रवर्तयतीति तथा कुतः स्वराद्यनः स्वेनैव राज

लुप्तकरणः स्वराडखिलकारकशक्तिधरस्तवबलिमुद्रहन्ति समदं त्यजयानिभिषाः वर्षभु
जोऽखिलक्षितिपतेरिव विश्वसृजो विदधति यत्र ये त्वधिकृता भवन्श्चकिताः २८

[illegible]

वेद्यं सर्वजडनातं वेति तदिदं तस्य सर्वस्य जडत्वात् तस्य वेदानेत्यर्थः इत्यरोना हतज्ञानशक्त्यादिमान् जीवस्त्व विद्याहृतत्वादिन्द्रियाधी-

टी.आ.

98

न ज्ञानक्रियाशक्तिशालीनिविशेषः श्रीषास्तीत्यावायुः पवनेवातीत्यर्थः पंचानां ग्रहणं ब्रह्मादिसंबां चराचरोपलक्षणं १५ २८
 स्थिरचर इति यथाग्रेरिति अग्नेरंकरूपादहितीयाच्चक्षुद्रा अल्पा अग्निकणाविधिधुमचरंति यथा न इदात्मनः करकांतरनिरपेक्षादेकरूपात्सर्वे
 प्राणा इन्द्रियाणि लोकप्रभूरादयो विषया देवा इन्द्रियाणां लोकानां चाधिष्ठातारः भूतानि ब्रह्मादिस्थावरान्तर्गतराणि आत्मानः अंतःकरणोपाधयो
 जीवाश्च व्युच्चरंति ईक्षणलेशेनेति सर्जनेच्छादिरूपेणेत्यर्थः असद्वा इति अग्रे शून्यमासीत् शून्यादेव जगदभूदिति पूर्वपक्षार्थः सिद्धान्ते
 तदेवंकरणप्रवर्तकं चरं करणपरतंत्रानराभजन्तात्कृत्स्नं न केवलमियदेव कारणं न तत्तत्सत्त्वेनापि तत्परतंत्रत्वादिनिवर्तयितव्यमिति यथाग्नेः
 हृद्रूपिस्फुल्लिगाव्युच्चरंति एवमेवास्यादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्वे एत आत्मानो व्युच्चरन्तीत्याद्याः श्रुतय इत्याह -
 स्थिरचर जातय इति हे विमुक्तनित्यमुक्तय इति वञ्जयामास विहारः कीडा भवति न दा स्थिरचर जातयः स्थिराश्च चराश्च जा
 तयः ज्ञात्यालिङ्गिता देहायेषां ते जीवाः स्युः भवेसुः कथं भूतस्य ततः अनातः परस्य दूरे वर्तमानस्यासंगस्येत्यर्थः कथं विहारः उदीक्षया ईक्ष
 णलेशेन ननु मयि लीनानां जीवानां कर्मजन्मस्यान्तर्वाह उत्थनिमिन्नयुज इति ईक्षयैव उत्थिताभि आधिभूतानि मिमिन्नानि कर्मणि तद्यु-

स्थिरचर जातयः स्फुरजयोत्थानि मिन्नयुजो विहर उदीक्षया यदि परस्य विमुक्तततः नहि
 पिरमस्य कश्चित् परो न परश्च भवेद्विद्यत इवापदस्य तव शून्य तुला दधनः २९ ७

क्वानि लिङ्गशरीराणि केनैर्युज्यन्त इति तथा ननु किं निमित्तोत्थानेन मदिच्छयैव भवन्तु न तदियैष व्याभावात् विषमसृष्टेरयोगादित्याह
 परस्येति तव परमस्य उन्नमस्य परमव्यरुणिकस्य विद्यत इवाकाशसदृशस्य समस्येत्यर्थः कश्चित् परोः स्वीयः परोस्वीयश्च न भवेत्तनसं-
 भवतीत्यर्थः असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै सद् जायतेत्यादि श्रुत्या शून्यपूर्वकतमिव प्रतीपने तदर्थं पुनर्विशिनष्टि शून्य तुला दधनः
 शून्यसाम्यं भजनः तदेव दर्शयितुं पुनर्विशिनष्टि अपदस्येति न पद्यत इत्यपदः तस्य बाह्यं न स योरगोचरस्येत्यर्थः २९ त्वदीक्षणव
 शक्षो भमापा बोधि मन्त्राभिः जानात् संसरतः सिन्धान् नृहरे पादिनः पितः १६ ७ ७ ७

तु इदं जगदग्रे सृष्टं प्राक् भवत्तत्तत्कृतनामरूपत्वादसत्तुल्यमनिस्सृष्टं ब्रह्मैवासीत् ततो ब्रह्मणः सत्त्वाकृतनामरूपं जगदजाय
 तेति १६ २९ ७ ७ ७ ७ ७ ७

अपरिभिताइति संसरंतो भजन्तीति संसाराभ्योऽस्वायम्भजन्तीत्यर्थः तत्राहैनमने बंधमोक्षव्यवस्थाया असंभवं शंक्ते तत्रयदीति सर्वमुक्ता
नि तत्राचकश्चनमुक्तः केचन ब्रह्मादिति व्यवस्थापरिहरणमानानस्यादित्यर्थः तस्यैवांशान्तरेणेति अवच्छेदवादाभिप्रायेण पूर्वपक्षः प्रधानं कथयत्युच्यते
न एक आकाशात्कथं यदनाशेन स्युः पटाकाशस्य महाकाशोऽप्येवमसमहाकाशो यदांतरेषु तथैवायच्छिन्नस्मिन्नानि नमहाकाशेऽप्येनापि सुक्तिर्न सिद्धिः एवमा
त्मन एकत्वादेनैकाविद्यावच्छिन्नस्य तस्यैकस्मिन् देहे ज्ञानोत्पत्त्या विद्यानाशेन शब्दचैतन्यैक्येऽपि तस्यैव शब्दचैतन्यस्य देहांतरे विद्यावच्छिन्नस्य सत्त्वान्न
मोक्षः संभवति नहि करचरणादौ बहुशंसत्वाभिर्विदुः पुरुष एकपादस्थश्चरत्त्वानाशे मुक्तो भवतीति भावः केचन काणादादयः प्रतिबिंबपक्षाभ्युपेयं
सिद्धान्तमाह तत्रनेति अविद्याभेदेनेति अनेकाविद्यास्त एकस्येश्वरस्य विंबरूपस्यानेके प्रतिविंबाः नहि प्रतिविंबस्य प्रतिविंबान्तरमंशः एकस्य प्र
तिविंबस्योपाधिवशेन चांचल्येमास्त्रिव्येवाप्रतिविंबांतरस्य तदभावान् ततश्च तस्यैवांशान्तरेण संसारइति दूषणानवतारः यत्र देहे ज्ञानेनाविद्याना
शस्त्यतिविंबस्यैव विंबेनैक्यानुक्तिः अन्यस्य यथा पूर्वसंसारः सतुनेतरप्रतिविंबस्य योऽप्यवयवः नहि कथं तस्यैव प्रतिविंबः प्रतिविंबान्तरस्य शब्द
एवं तावत्परमात्मनः सकाशादविद्यारुतकार्योपाधयस्तदंशा एकजीवा ज्ञाताः संसरंतो भजन्तीति त्स्फुटं तत्रयदोकाः विद्यानदाजीविस्याद्वेकत्वादेक
मुक्तोऽसर्वमुक्तिप्रसंगः अथ नानाविद्यास्तर्हि तस्यैवांशान्तरेण संसारानपगमादविमोक्षइत्यादि नर्कवृत्तेन वस्तुतएव नानात्वान्न तत्र चनेपा

अपरिमिताधुवास्तनुभृतोयदिसर्वगतास्तर्हि नशास्यतेतिनियमो ध्रुवनेतरथा ५

मणुत्वेदं हव्यापि चैतन्यं न स्यात् देहपरिमाणत्वे च मध्यमपरिमाणानां सावयवत्वेनापित्यस्य स्यात् अतः सर्वगताः भित्त्याश्चेति केचन मन्यन्ते तत्र न ना
बहुक्तदोषप्रसंगादविद्याभेदेन न छुक्तिभेदेन वा बहुमुक्त्यवस्थासंभवान् ईश्वरस्य तु न केनाप्यंशेन संसारशंकेत्कृतमेव प्रसिद्धं चाख्यं संपर्कान्मु
भवति नन्वविद्याभेदांगीकारेणैव न तत्राह न छुक्तिभेदेन वेति यथा महान्तिरेकान्देशभूता विदामानि भिन्नानि यद्वा पृष्ठि च न स्वैव गामोक्ष एव मेका विद्या
तदंशभूतास्तच्छक्तयो भिन्ना भिन्ना स्तास्तत्परमात्मनः प्रतिबिंबानानाजीवाज्ञानं न यच्छुन्युत्वेदस्तत्स्वैव बिंबैवैक्येन मुक्तिरित्यर्थः ननु तत्स्वैवांशान्तरेण संसा
रत्वननेन प्रतिबिंबपक्षेपीश्वरस्यैकस्यानेके प्रतिबिंबांशा एकस्मिन् बिंबसु कृत्वा पीश्वरस्य बिंबस्य प्रतिबिंबान्तररूपांशांशान्तरेण संसारानयगम इति न स्वैवांशान्तरेण संसार इत्यने
न दृष्ट्या पाद न मभिप्रेत भित्त्याशंकायामाह ईश्वरस्य त्विति प्रतिबिंबं चान्वत्यादिधर्माणां बिंबे संबंधगंधस्याप्यदर्शनात् प्रतिबिंबं बिंबांशत्वस्यो
पचापेकत्वाद ईश्वरस्य बिंबस्य केनाप्यंशेन बद्धेन मुक्तेन वा प्रतिबिंबं भूतजीयेन संसारो बद्धत्वं सुक्तत्वं वा नेत्युक्तमेवेत्यर्थः ननु वस्तुनो नानात्वा
स्वीकारेणापि बहुमुक्त्यवस्था संभवति अविद्याद्युपाधिकृत एवात्मभेदो वस्तुन एक एवात्मेति पक्षेणापि सा संभवति तत्र किं विनिगमकं यदौ

पाधिकात्मभेदाश्रयेणैवसाव्यवस्थेनित्वाद् प्रसिद्धं चेति एकोदेवः सर्वभूतेषु गूढः नेह नानास्मिन् किंचन यथात्ययं ज्योतिरात्मा विषस्वानपो भिन्ना बहुधैको
सुगच्छन् उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रे ष्वेव मज्जो यमात्मा एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवदित्यादिभ्युनिषु वास्तवात्मैव्यमौ पाधिक एवात्मभेदः

किंच इमं पक्षमंतर्पाभि ब्राह्मणमपि न सह न इत्याह अपरिमिता इति वस्तुन एवानंताः भ्रवास्ते नैव रूपेण भित्ताः सर्वगताश्च ननु भूतो जीवा य
दि स्युः तर्हि नैषां समत्वात् शास्यनानघटन इति कृत्वा हे भुव नियमो नियमनं त्वयान स्यात् इतरशातु घटेन कथं यन्मपमुपाधिनो यदि
कारमायं यज्जीवा रवमज निजातं तन्न स्य स्विकारस्य नियंतृ नियामकं भवेत् अविसुच्य कारणतया अपरित्यक्त्य किं न त्सममनुस्यूतम्
ननु किं यन्च्छब्दैः ज्ञायते चेदेव्यता भिदंत इति अन आह असुजानतां यदमनमिति जानीम इति वदतां यदमनमपि ज्ञातमायम्

अजनिचयन्मयंतदविसुच्यनियंतृ भवेत्सममनुजानतां यदमनं मतदुष्टतया ३०

अविषयत्वात् तथा च श्रुतिः यस्यामनंतस्य मनंतं मनयं स्य न वेद सः अविज्ञानं विज्ञानतां विज्ञातमविज्ञानतां अचचने नैव प्रोवा
च सह नृणां बभूवेत्यादि किंच मतस्य ज्ञानस्य दुष्टतया दोषश्रवणात् तथा च श्रुतिः यदि मन्यसे रुवेदेति दहुरमेवापि नूनं-
त्वं वेत्यब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं यदस्य देवेषु इत्यादि तस्माद्यन्च्छब्दावद्योस्य मनस्य किमपि सर्वानुस्यूतत्वेन समं नियंतृ भवेदित्य
र्थः ३० अंतर्गतं सर्वलोकस्य गीतः श्रुत्या युक्त्या चैव मेवावसेयः यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्नृसिंहः श्रीमंतं तंचेन सेवायत्नं वै १७

निप्रतिपादनात्काणादादिपक्षो न ग्राह्य इत्यर्थः आत्मनानात्वखंडनं श्लोकान्तरं कूर्चन् अवच्छेदपक्षोदूषणं व्यंजयति ७ किंचेति इमं प
क्षं काणादाद्युक्तमानानां विमुक्तनानात्वादिकमवच्छेदपक्षं चानर्थाभिब्राह्मणं न सह न इत्यर्थः आत्मनि निष्ठतात्मानमनरो यमयनीत्या
दौ हि देहाद्यंतः स्थित्वा परमात्मनो निपात्य कलसुक्तं ननु सारख्यादिवत् बहिः स्थित्वेति न च घटन अवच्छेदपक्षे अविद्याद्यंतः स्थित्यस्य नी
वत्तायमवच्छिन्नस्य ३ नियामकस्योपाध्यांतरभावान् न हि घटे पटावच्छिन्नं पटानवच्छिन्नं चेत्याकाश इयमस्ति प्रतिविंबपक्षे नुनत्वाव-
च्छिन्नजलप्रतिबिंबिते साकाश इयवदविद्यावच्छिन्नमविद्याविंबिते च निचैतन्य इयमस्ति न चावच्छिन्नस्य नियामकत्वं प्रतिबिंबस्य नीच

अजामेकाभिनि नजायतइत्यज्ञानांमूलप्रकृतिं ओहिनशुक्लकृष्णांरुजः सत्त्वगुणवर्तीं सत्त्वान्निगुणादिकं प्रजां एकोऽजो जीवस्तोऽशब्दादिविषय
रूपतापन्नांजुषमाणः सत्त्वशुभेतेभिरनरंसुखानि जीवेनमुक्तोभोगोयस्यानां जीवेनमुज्यमानाप्रेनामन्यः परमात्माजहानिनास्यामासक्तिकरोनीत्यर्थः
यदाएकोजः अज्ञानीजीवः अन्यः अजोब्रह्मज्ञो जीवइति अवान्नाशद्वेनगौण्याऽयौकिंछागीसादृश्यंरक्षादिरूपवर्त्यांतेजोबन्नादिकायांप्रकृतौप्र
निपाद्यतेनतुयोगवृत्त्यानन्तराहित्यामिनिकल्पभोपदेशाच्चेतिस्त्रयस्यभाष्यमनेश्रुत्यनरमनुसंधेयं परस्पराध्यस्तमिति परमात्मनिप्रकृतिरनादि
रध्यस्तास्वरूपेणतस्यांपरमात्मनोपिसत्तास्पृर्निरूपेणसंसर्गाध्यासः अधिष्ठानस्यश्रुत्यादेः संसर्गमात्रंरजतेऽध्यस्यते रजनंस्वरूपेणशु
(अजामेकांलोहितशुक्लकृष्णांबर्हीप्रजांजनयतींस्वरूपाम् अजोत्येकेषुषमाणोनुशतेनहात्येनंशुक्तमोगामजोऽन्यइति उभयसुजातुभवं
किउभयंवनरुन्यनइतिउभययुक्तसंबद्धंपरस्पराध्यस्तमिनियावत् तेनअस्तमृतः प्राणाद्युपाधयोजीवजायतइत्यर्थः जलबुद्बुदवदिनिययाके
वलेनमलेनानिलेनवनलबुद्बुदानभयंति किंतुमिलिताभ्यांनहनतत्रयथाः मित्रांमित्रंनजलमुपादानं एषमत्रापि प्रकृतिर्निमित्तंपुरुष
उपादानं नस्यादाहनस्यादात्मनआकाशः संभूतः सोक्षमयनबहुस्यांप्रजायेयेति पथाग्नेःक्षुद्राविस्फुल्लिगाभ्युच्चरत्येवमेषास्मादात्मनःस)

त्वयितइमेतनोविविधनामगुणैः परमेसरिनइवार्णयेमधुनितित्युरशेषरसाः ३१ ६५

{ वैप्राणाः सर्वेलोकाः सर्वदेवाःसर्वाणिभूतानिसर्वाएवात्मानोऽव्युच्चरन्तीत्यादिश्रुतिषुचनेनाचनेनप्रपंचस्यपरमात्मोपादानत्वश्रयणात् नववि
कारित्वंपरिणामानंगीकारान् केचित्तुन्यः परिणाममंगीहृत्यआत्मनोविकारमियाविपरीतंनिमित्तोपादानभावमिच्छन्ति

कावध्यस्यनेइतिमिद्धांतात् परमात्मनोपिस्वरूपाध्यासेवाधापत्याश्रय्यवादप्रसंगान् प्राणाद्युपाधयइति लिंगदेहस्यैवसृष्ट्यारंभेनच
भवतिनेनलिंगदेहांतर्गतबुद्धिजन्यनाबुद्धिविवितोजीवोजायतइत्युच्यतइत्यर्थः लिंगदेहस्यापिप्रलयसंस्काररूपेणाविद्यायांस्थितस्यैवप्रा
दुर्भाविमात्रंभवति सत्त्वार्थवादात्प्रत्यक्षस्यापि सावरोषत्वान् अतोनेकननाशादिदोषइतिभावः नास्मादिति नस्यादुपक्रमोक्तादेनस्मात्सत्यं
ज्ञानभूतंनं ब्रह्मनिलक्षित्वादात्मनः परमात्मनउपादानादाकाशउत्पन्नआकाशप्राणापन्नाह्रासणएववायुरित्यादिरर्थः परिणामानंगीकारादिति कारणसमसता
कोन्यथाभावःपरिणामःकारणविषयसत्ताकोन्यथाभावोविवर्तः व्यावहारिकसत्यत्वयुक्तमूढगुणादेर्व्यावहारिकसत्यंपटदध्यादिनायनइति
पटादिः परिणामः व्यावहारिकसत्यत्वयुक्तश्रुत्यादेः प्रतिभासिकसत्यंरजनादिजायतइतिरजनादिविवर्तः परिणामिनस्त्वनकारणस्यनि

अभिलेखनविकर्तोपादानस्य प्रकृतेः प्रकृतिरिति कस्यत्वाद् दृष्टानोऽप्यावहानिकसत्यं जगदुत्पद्यते इति विवर्ततां पादानत्वं द्रष्टव्यं इति नविकारित्वप्रसंग इत्यर्थः विषयान् ब्रह्मनिमित्तं प्रकृति
स्यादानमिति भवतीति नचैकं जीवानामनित्यत्वेन स्वरूपहानिरेव मोक्ष इति दोषापत्तिः प्रतिविंबस्य विंबरूपतया सत्यत्वात्सुपगमात् विवरणमते हि प्रतिविंबाभ्यासो न यथै
ध्यासः किंनु विंबभेदोपादानस्य नित्यत्वादिधर्ममात्रमध्यस्य ते स्वरूपं नु सत्यं विंबात्मकमेवं निसिद्धं नात् भारतीतीर्थसिद्धान्ते परं प्रतिविंबो मिध्याशु
क्तिरजतवत् नन्मते च विंबस्य प्रमाथिकी विषयमोक्षान्तिपि त्वंबोधं एवं चाविद्योपाधिकस्या नादेर्बुध्वाधिकस्य सादेर्बोर्जावस्येशनियम्यत्वं न
विरुद्धं प्रतिविंबमात्रस्य विंबनियम्यत्वोपपत्तेरिति संक्षेपः उपाधिभिः सहैति वास्तवजन्यसत्त्वे उपाधिलयं विनैव लयः स्यात् ज
सर्वथानावलकृतिपुरुषैक्याद्ववतीति सिद्धम् तदेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म अजामेकामविनाशीवारेयमात्मेत्यादिश्रुतिबलानुत्पत्तिश्च
णाञ्च जीवानामोपाधिकमेव जन्मान्मनश्च नित्यं युक्तम् उपाधिलयेन परमात्मनि पुनर्लप्य श्रवणादपि न वास्तवं जन्मोत्पत्तिश्च त्वयि न इति तथि
कारणात्मनि न इमे जीवाः तन इति यतो न वास्तवं जन्म तस्माद्विविधनामगुणैरनेकप्रकारकार्योपाधिभिः सह नित्यं त्वुत्पत्तिना बभूवुः त
त्र सत्त्वमिप्रलययोर्मधुन्यशेषरसाद्वलीयंते यथामधुनिसकलकुस्तमरसाविशेषतो नु पलक्ष्यमाणा अपि सामान्येनोपलक्ष्यते ए
वं सापादौ विशिष्टमात्रलयात् कारणस्य विद्यमानत्वात् सामान्यतो वनं ते सुक्ष्मौ कारणस्यापिलयात् त्वयि परमे निरुपाधौ स रित इवाणं
वेलीयं न इति विवेकः तथा च श्रुतयः यथा सौम्यमधुक्रतो मधुनि स्तिष्ठन्ति नानाः स्वप्नानां वृक्षाणां रसान् समवहारमेकतां संगमयन्ति
ते यथानतत्र विवेकं लभन्ते असुष्या हं हस्यस्य रसोऽस्य सुष्या हं हस्यस्य रसोऽस्य सीत्येवमेव खलु सौम्ये माः प्रजाः सनिसंपद्यन् विदुः स
निसंपद्यन्मह इति यथानद्यः स्पंदमानाः समुद्रे संगच्छन्ति नामरूपे विहाय तथा विद्वान्नामरूपा हि युक्तः परासरं पुरुषमुपैति
द्विधमित्याद्याः यस्मिन्नुद्यद्विलयमपि यद्वाति विवंचलयादौ जीवोपेतं गुरुकरुणया केवलत्वावबोधे अत्यन्तं तं जननि सह सा सिंधुव
सिंधुमध्यमधैवित्तं विभुवनगुरुं भावयेतं नृसिंहम् १८ ३१ ३२ ३३ ३४ ३५

लकाशस्य हि जलोपाधिकजन्मवतो जललय एव लयोन जलसत्त्वे जलस्य तु घटोपाधिकजन्माभावात् घटसत्त्वे पिलपो दृश्यते न इति भावः
कारणस्येति अविद्याया बीजरूपेणालिङ्गदेहस्य चेत्यर्थः तत्र साक्षिप्रलयविषयाश्रुतिः यथा सौम्येति हे साधो मधुक्रतो मधुमक्षिकाः मधु
नि स्तिष्ठन्ति निष्पादयन्ति नाना लयानां नानागतीनां नाना ज्ञानीनां वृक्षाणां पुष्परसान् समवहारमात्स्य एकतां मधुरूपनामापादयन्ति तरे साय
यामुष्यवृक्षस्याहंर स इति भेदं न लभन्ते न विदुः पुरुषैर्ज्ञायमानभेदवतो न भवन्तीत्यर्थः पुरुषज्ञानानां रसेषूपचारात् एवमिमाः प्रजाः साप
प्रलयादौ सति ब्रह्मणिसंपद्यन् एकीभूय ब्रह्मैक्यं प्राप्तावयमिति न विदुरित्यर्थः अद्यमुक्तविषयाश्रुतिः यथानद्य इति स्पंदमानास्त्वयं त्यो

गच्छत्याः समुद्रं प्राप्यास्तमदर्शनं प्राप्नुवंति तथा ब्रह्म ज्ञो विदेहकैवल्यकाले परा ब्रह्मादेः परं विवभूतं परमेस्वरं प्राप्नोतीत्यर्थः यस्मिन्निनि प्रलयस्तापादि
कालं जीवसाहितं विचिंत्य गदेहादिकं विलयं यदपि प्राप्नुवदपि भाति संस्काररूपेण सूक्ष्मं यानिष्ठानि यदि निद्रागनाविनिधातोः शत्रुप्रत्ययेशपोलुकिशत्रुम
स्यस्यङ्गिताहुणाभावे इयङ्गापवादघूने इणोपनिधिरुते रूपं गत्यर्थे कानां प्राप्स्यर्थे तस्य प्रसिद्धेः संस्कारावशेषलये हेतुः उद्यादिनि सृष्टिकाले
जागरणकाले चोत्पन्नं भवदित्यर्थः निरवशेषलये पुनरुत्पन्नं न स्यादिति भावः गुरुपदेशेन ब्रह्माभिन्नकूरस्याह्यसाक्षात्कारे सति अत्यंतमननं निरव
शेषलये निरुपाधिनादात्म्यं समुद्रमध्ये नदीवत् प्रजनि यस्मिन् तं विश्वाधिष्ठानं विश्वलयाधिष्ठानं मुक्तजीवमायं च मध्ये चित्तं चित्तस्य मध्ये भावयेत् मुक्तजीवस्य
स्थानतोत्तया मुक्तप्राप्यत्वेन निरुपाधि ब्रह्मत्वं नृसिंहस्य व्यंजितं त्रिषु च नस्य गुरुं जनकं हि नोपदेशारं चेति तदभजनने गुरुश्रोहः कृतप्रनाचव्यज्यने
नृसिंहं नृषु सिंभं यदंति तं इति भवबंधच्छेदकत्वात् तस्यानदभजनने मोक्षाभावो व्यज्यने मध्ये चित्तमिति पारे मध्ये षष्ठ्या वेत्स्यत्वात् यी भावसमासः निष्पन्नना
सर्वपदे एकारः अचालुक् समास इति वादिनो भ्रांताः न च पारे मध्य इति सूत्रेण समम्या अलुगेव निपात्यत इति वाच्यं गंगायामध्यादागत इत्यर्थे मध्ये
गंगमागत इति प्रयोगानापत्तेरिति दिक् १० २१ २ १५ १५ १५ १५

नृषु नवमायया भ्रमममीष्वगत्य भृशं त्वयि स्रुधियो भवेदधति भावमनुप्रभवम् कथम्

नुवर्ततां भवभयं तव यद्रुक्लिः सृजति सुहृत्स्त्रिणो भिरभवच्छरणेषु भयम् ३२

नन्वेवं तावत्परमेश्वराज्जीवा जायन्ते न दूशेन च क्रमो णि कुर्वन्ते पुनस्तत्र लीयन्ते इति संसारचक्रे परिभ्रमणमुक्तम् इदानीं तं विघ्नये परीत्य भूतानि परी
त्यलोकान् परीत्य सर्वादि शोदिशश्च उपस्थाय प्रथमजातमृत्स्मात्प्रनात्मानमभि संविवेशोत्साद्या भगवदनुवृत्तिविदधतीत्याह नृषु नवमाययेति
नृषु जीवेषु अमीषु नवमायया भ्रमसु कलक्षणमवगत्य ज्ञात्वा स्रुधियः भृशं त्वयि अभवे भवनिवर्तके भावं स्वभावमनुवृत्तिदधति कुर्वन्ति कीदृशं
भ्रमं अनुप्रभवम् अनुप्रभवो यस्मिन् तं भ्रममनतः किमन आह कथमिति अनुवर्तनामनुवर्तमानानां तामेव शरणं भजनं भवभयं संसार
भयमुक्तं भवेत् न कथं चिदपीत्यर्थः कुतः यद्यस्मान्न वद्रुक्लिः भ्रूभंगरूपस्त्रिणो भिः तिस्रो नेमय इवावच्छेदाः शीनो व्यावर्षाकालाय स्य सं
वत्सरात्मकस्य कालस्वसुः अभवच्छरणेषु न भवान् शरणं रक्षितायेषां तेष्वेव भयं जन्यमवगणादिलक्षणं सृजति करोति अतएवं भूतं संसार
रया कलप्यत निवृत्तये स्रुधियस्त्वयि भावं दधतीति ३२ संसारचक्रकचैर्विदीर्णं सुदीर्णं नाना भवतापन संकथं चिदापन्नमिह प्रपन्नं
लसुद्धर श्रीनृहरे नृत्मेकम् १९ १५ १५ १५ १५

वृषु नव परीत्येति भूतानि परीत्य स
वृषुने धात्वा एक एवेति ज्ञात्वा लोकां नृस्वर्गादीन् कर्मचिन्तनेनानित्यान् ज्ञात्वा सर्वादिशः प्रादिशश्च ऐहिकविषयानप्यनित्यान् ज्ञात्वा प्रथमजातं पील

वेदश्रुति.
२०

क्षणोवाचमुपस्थाप्य संसेव्यात्वा यमनसाकृत्तरयपरमेस्वरस्यात्मानं स्वरूपं अभिसंविदेशाश्रितवान् कश्चन सुसुप्तिरित्यर्थः संसारेति अपन्न
विपत्तिप्रसंगं कथंचित् आर्त्तनया जिज्ञासुतया सकामतया दंष्ट्रादिनायात्वा प्रपन्नं शरणागतमुद्धरेति १९ ३२
तद्विज्ञानार्थमिति सनिर्विघ्नो ब्रह्मणो नित्यात्मनस्तत्साक्षात्कारार्थं गुरुमेवाभिगच्छेत्तन्तु निपुणोऽपि स्वयं वेदानं विचारयेत् समित्पाणिः सन्निवि
रिक्तपाणिर्न पश्येदिति शास्त्रादुपायनपाणिरित्यर्थः धनफलपुण्याद्यस्ताप्ते आकाशमधुपायनं ग्राह्यमिति व्यंजननायसमित्सदं श्रोत्रियं वेदशास्त्र
ध्ययनसंपन्नं गुरुमिति गुरोः शिष्यसंशयच्छेदे सामर्थ्यं ब्रह्मनिष्ठं ब्रह्मसाक्षात्कारशालीनमिति बोधसंचारसामर्थ्यं आचार्यवान् उक्तविधः प्रश
स्य भगवति भावो मनो नियमे सति भयनिसोऽपि गुरुसद्वदं विदधति तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्म
निष्ठं आचार्यवान् गुरुबो वेद नैषातर्केण प्रतिरापनेयः प्रोक्ताः ज्येनैव सूत्रज्ञानाय प्रैष्ठेत्याद्याः श्रुतपद्वत्याह विजितनृपाकवायुभिरि
ति विजितानि नृपाकाणां दिवाणि वायुश्च प्राणो यैस्तेऽपि अदांतमनस्तुरगं अदांतमदमितं मन एव तुरगः दुर्दान्तत्वसाम्यात् नयं

विजितहृषीकेशासुभिरदांतघ्नस्तुरगंयदुहयतंनियंतुमनिलोलमुपायशिवदः व्यसन
शतान्विताः समवहायगुरोश्चरणं वणिजइवाजसंत्यक्तकर्णधराजलधौ ३३ ७

यत्तु नियंतुं यत्तु निश्चयनं अतिलोलमनिचंचलम् गुरोश्चरणंसमवहाय अनाश्रित्य नेउपायेषु सिधंते क्लिश्यंतीत्युपायसि
द्धः संतोष्यसनशतानि नाबहुव्यसनाकुला इह संसारसमुद्रे संनिनिष्ठं निदुःखमेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः हे अजन अहन्त कर्णधरा अ
स्वीकृतनाविकावणिजो यथा न इत् गुरुणोपदर्शित भगवद्भजनस्वरूपानुष्ठूतौ तु स्वतएव मनो निश्चलं भवति नाव्यथेति भा
वः ३३ यदा परानंद गुरो भवत्यदे पदं मनो मे भगवत्सुभेन तदा निरस्ताखिल साधनश्रमः अयं यं सौख्यं भवनः कृ
पातः २०

पानः २०
स्तोत्ररुच्यस्य स एव पुरुषो ब्रह्मवेदे नैवेति वेदान्तशास्त्रजन्मामतिस्तर्केण स्वमस्यूहमात्रेण अपनेषाबाधार्हान् यद्वा तर्केण प्राप्तव्याने
त्यर्थः किंतु अन्येन निपुणेन चार्थेण प्रोक्तप्रबोधिना सती स ज्ञानाय साक्षात्काराय भवति प्रेष्ठहे प्रियतमने नाचिकेन संप्रतियमसं
बोधनं २० ३३

टी.आ.

20

परीक्ष्येति लोकान्भूरादीन्भोग्यान्परीक्ष्यविचारेणानित्यनयानिश्चित्यनिर्वेदं वैराग्यं प्राप्नुयात् अकृतो नित्यो मोक्षः कृतेन कर्मणानेति यदाय-
स्मिन्काले सर्वे कामाविषयाः ये अस्मिन्निदुषोऽदृष्टिबुद्धौ वा सन्नारूपेण प्रविष्टास्ते प्रमुच्यन्ते नश्यन्ति अधतदैवमर्त्यः अमृतो मुक्तो भवति अत्र अस्मिन्नेव
जन्मनि ब्रह्म प्राप्नोति ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः एतस्मैवेति ब्रह्मलोकस्थानं दाच्छतगणोत्सृष्टं तयोक्तस्य परमानन्दस्य ब्रह्मरूपस्य मात्रालेशमन्या

परीक्ष्यलोकान्कर्मचिन्तान्ब्राह्मणो निर्वेदमाप्नात् नारूपकृतः कृतेन तथा यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा ये स्य तद्विश्चिताः अयमर्थो मृतो भ-
वत्यत्र ब्रह्मसमश्नुत इत्याद्या वैराग्यमगं विदधतीत्याह स्वजनकृतेति आत्मादेहः धामगृहम् अस्फः प्राणः स्वजनादिभिः किं स
र्वरसे सर्वरसाः सस्त्वानिविशन्ते यस्मिन् तस्मिन् स्वविपरमानन्दे एतस्मैवानन्दस्यान्यानि भूता भिमात्रा सुपजीवन्तीति श्रुतेः यतः
त्वांसेवमानस्य पुंसः आत्मनिसानि नृणां तुच्छैरेतैः किंकटपयोगः इति सत्सत्यं परमार्थं सखमजानतामत एव मिथुननः स्मि

**स्वजनकृतात्मदारधनधामधरास्तरयैस्तुधिसनि किं नृणां श्रयत आत्मनिसर्वरसे इति
सदजानतां मिथुनतोरतये चरतां सखयतिको न्विह स्वविहते स्वनिरस्तभगे ३४**

यामिथुनी भूय रतये माया सखाय चरतां प्रवर्तमानानाम् कर्मणिषष्ठौ अजानतः चरतः पुरुषान्कोतु अर्थः सखयति
आनन्दयति नकोपीत्यर्थः इह संसारे कथं भूते स्वविहते स्वत एव न श्वरे स्वनिरस्तभगे स्वत एव गतसारे पाठांतरे तु को न्विह
स्येति द्विशेषणद्वयम् अनस्तद्वजनमेवोचितमित्यर्थः ३४ मजनो हि मवात्साक्षात्परमानन्दविह्वनः आर्क्षैर्वरि
मतः कृत्यं तुच्छदानसुतादिभिः २१ ७१ ७२ ७३ ७४

निभूतानि ब्रह्मादिस्थावरां तालुपजीवन्तीत्यर्थः पाठांतरे इति को न्विह स्वविहतः स्वनिरस्तभग इति प्रथमानपाठे २१ ३४
७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८

शुचीति ऋषयो वेदार्थतत्त्वज्ञानं इत्यर्थः तीर्थानि गंगादिनी सदनानि च चूदावनादीनीति ह्रदः अथवेति पक्षे पुरुषपुण्यानि च नानि तीर्थानि गुरवस्तेषां सदनानि तीर्थानि कर्मधारयपूर्वपदगर्भस्त्युरुषः ये भवत्पदांबुजहृदइत्यादिलक्षणा ये च सकृत्त्वधिमनोदधतिने च तेषां चेत्यन्वयः सुचन्वंगेति अंग

एवंगुरुपदेशेन न त्वमवगम्य सारासारविवेकेन च सर्वतो निर्विघ्नतदेव महत्संगेनोपपत्तिभिः सम्यगवधारयितुं तीर्थसदनानि सुनयः पर्यटनीति श्रौतब्रीमंतव्यइत्यादिभ्यस्त्यर्थमाह शुविपुरुषपुण्यतीर्थसदनानीनि ते उक्तलक्षणाः ऋषयो विमदाः निरहंकाराः यतो भवत्पदांबुजहृदः भवनः पदांबुजहृददियेषां ने अनः स्वयमेव अघभिदं धिजलं येषां ने उत अपि तथाविधा अपि पुरुषाणि बहू निपुण्यानि तीर्थानि सदनानि च क्षेत्राणि नान्येषोपासने सेवने प्रायस्तत्रैव महत्संगो भवति इति अथवा पुरुषाधिकं भगवद्भजनलक्षणां पुण्यं येषां नानि च नानि तीर्थानि च गुरवः महान्त इत्यर्थः तेषां सदनानि आश्रमान् यथाहामरसिंहः निषानागमयोस्तीर्थ

शुविपुरुषपुण्यतीर्थसदनान्यृषयो विमदास्तुत भवत्पदांबुजहृदोऽघभिदं धिजलाः दधतिसकृन् नानस्त्वधिय आत्मनि नित्यसस्त्वेन पुनरुपासने पुरुषसारहरावसथान् ३५

मृषिजुष्टे जल्लेगुराविनि नपुनः पुरुषसारहरावसथान् उपासने पुरुषाणां सारं विवेकस्थैर्धैर्यैः क्षांतिप्रमुखं हरंतीति तथा तैश्च ते आवसथागृहास्मान् न च तेषां गृहादिभक्कुलिनसस्त्वापेक्षेत्याह दधतिसकृन् नानस्त्वधिय आत्मनि नित्यसस्त्वेन स कृदपि त्वधिये मनोदधतिने पि गृहाद्यासक्तान भवन्ति किं पुनरेवं भूता इत्यर्थः ३५ सुचन्वंगनदंगसंगमनिशं स्वामेव सं चिंतयन् संनः संनियतो यतोगनमदास्तानाश्रमानावसन् नित्यं तन्मुखपंकजाद्भिगलितत्वत्पुण्यगाथा मृतस्रोतः संप्लवसं पुनोनरहरे न स्यामहं देहहृत् २२ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

मोनरहरेयद्वा अंगं शरीरं तदंगानि च कृतदारगृहधनादीनि तेषु संगमासक्तिं सुचन्वित्यर्थः २२ ३५ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

सनइदं श्रीमद्भागवतंयैर्यसादात्मसंप्रकाशितं तानश्रीधरान्श्रीनृसिंहमपिवंदेजगद्गुरुं १ अत्रसनइदमुत्थितं सदिनिचोदिति पूर्वपक्षः किं पूर्वमीमां
सकानां माहोस्तिन् सांख्यादीनामिति संदेहं संदिग्धेतु वाक्यशेषादिति न्यायेन श्लोकोपसंहारे उरुहृनिभिरुक्थञ्जडात् इति मीमांसकोपादानात् उपक्रमउक्त
सनइदमुत्थितमित्यादि पूर्वपक्षोपि मीमांसकानामेवेति निश्चित्यावतारयति नन्विति मीमांसकाहिकर्मण एव परमपुरुषार्थहेतुत्वं निश्चित्य सर्वस्य वेद
स्य क्रिया परत्वं वर्णयंति कर्मणश्च परमपुरुषार्थहेतुत्वं तदेवेति नहि तदपवादकर्मफलभूतस्य स्वर्गादिजगत् सत्यत्वादिकं स्यादिति जगत् सत्यत्वं प्रवाह
नित्यत्वादिकं च वर्णयंति नहि भोक्तृभोग्यात्मकद्वैतस्य मिथ्यात्वेन तत्फलकस्य कर्मणः परमपुरुषार्थहेतुत्वं वेदस्य सर्वस्य असत्यफलकक्रिया परत्वं वापु
ज्यनइति जगत्सत्यत्वं वर्णनं मीमांसकानामेवावश्यकं सांख्यकणादादीनां तु ज्ञानस्याभोक्तृत्वरूपेणावस्थानात् कर्मोक्षहेतुत्वं वेदतां किं जगत्सत्यत्वं
ग्रेहणेति मीमांसकानामेवाद्यं पूर्वपक्षः तत्राभ्यासस्य क्रिया र्थत्वादानर्थस्य मनदर्शानां तस्मादिति सुच्यते इत्येतावत् पूर्वपक्षसूत्रं अस्मार्थः आश्चा

नन्वाभ्यासस्य क्रियार्थत्वादानार्थक्यमनदर्शानां नद्वैतानां क्रियार्थेन समन्वयइति न तत्र त्रजेमिनिनावेदस्य क्रिया परत्वाभिधानाद्
पनिषदामपि तदेव युक्तम् यथोक्तमन्त्रवार्तिककृता एतेन कत्वार्थकर्तृप्रतिपादनेनोपनिषदानैराकांक्ष्यं व्याख्यातमिति न एकमे
वाद्वितीयं ब्रह्मविज्ञानमानंदं ब्रह्म अचक्षुरश्रोत्रमित्येवं तद्विपरीतात्मप्रतिपादनात् नन्वाद्वितीयपरमानंदरूपस्य कर्मगतं सु
ज्यते अनुमनं चैतद्वार्तिककृतः कथम् सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारत्वेन गम्यते परांगं चात्मविज्ञानादन्यत्रैव तस्य धार्यतामिति
तेनैवोक्तत्वात् एतदर्थमेव मननायमुपयः पर्यटंतीत्युक्तम् तत्रनावत् द्वैतस्य सत्यत्वे भवेदप्येवं तदेव नूनं संभवतीति प्रश्नोक्त
राभ्यां मननेन तत्तावधारणप्रकारमाह सनइदमुत्थितं सदिनिचोदिति इदं विश्वं धर्मिसादिति साध्यो धर्मः सत उपपन्नत्वात् हे
तुः यद्यत उत्पन्नं न दास्यकमेव दृष्टम् यथा कनकादुत्पन्नं कुंडलादि तदात्मकं नद्वैति

यस्य वेदस्य पञ्चादिक्रिया प्रतिपादन परत्वादन दर्शानां अक्रियार्थानां सोरोदीन् प्रजापतिरत्मानो वपासुदश्चिदत् वायुर्वैश्वेपिष्ठा देवतेत्यादीनां
वाक्यानामानर्थक्यं निरर्थकत्वं तस्माद नित्यमनियतं वेदस्य प्रामाण्यमुच्यते इति एवं प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं विधिना त्वेकवाक्यत्वादिनि अथ प्रथम
पदस्थ नद्वैताधिकरणस्य सूत्रं नद्वैतानां क्रियार्थेन समन्वयइति तन्तेषु पञ्चानां सिद्ध्यर्थं प्रतिपादकानां वाक्यानां क्रियार्थेन क्रिया प्रतिपादकेन वाक्ये
न सत्त्वं तदेवं पशुनायजेन श्वेन मालमेनेत्यादिना सहा न्वयः तथाच विधिप्रत्ययपरहितवाक्यानां विधिवाक्यैः सन्निहितैर्दूरस्थैर्नासहविधि
वाक्याकांक्षितनिघलप्राशस्त्याद्यर्थपूर्णोना न्वयेकते सर्वस्य वेदस्य क्रिया परत्वासिध्या निरर्थकत्वं निरासेन प्रामाण्यं सिद्धं अध्ययनविधिपरिगृ
हीते सर्वसिद्धेदेकस्यापि वाक्यस्यानर्थक्या संभवान्निरर्थकाध्ययनविध्यनुपपत्तेरित्यर्थः उपनिषदामपि तत्त्वमसीत्यादि वाक्यानामपि तदेव

धिवाक्यानिनित्यमेवसुकं कृतेनेति क्रियारहितवाक्यानां क्रियान्वयाकांक्षावतां क्रियापरवाक्यापेक्षितार्थबोधनेन निराकांक्षत्वमिति न्यायेनोपनिष
 दान्तत्वमस्यादिवाक्यानां कृतार्थोपज्ञांगभूतोयः कर्त्ता यजमानस्तस्य प्रतिपादनमीश्वराभेदेन स्तुत्यानिरूपणं तेन नैराकांक्ष्यं क्रियान्वयेन क्रिया
 कांक्षारहितत्वं वाक्यान्तरादीकृतं वेदितव्यमित्यर्थः आदित्योयूपइत्यादिवाक्यैः स्पर्षत्वादिनायूपादिस्मृत्यनेसचपशुनियोजनादिनाक्रियास्त्वनेति
 एवमीश्वराभेदबोधकैरुपनिषद्वाक्यैर्यजमानस्तस्यनेसचकर्तृत्वेन क्रियोस्त्वन्वेतीति भावः श्लोकाद्बहिरिवसिद्धानमाह नेति न तद्यद्विनीयेति स्तु
 तिर्हिशीघ्रप्रवृत्त्यर्थं आद्वितीयत्वबोधे तु स्वर्गादिभोग्यभोक्तादिद्वैतस्य करणकर्मसंप्रदानादिकारकद्वैतस्य च बाधान्प्रवृत्तिः एवं परमानंदरू
 पत्वबोधेस्तद्वत्स्वर्गानंदाद्यर्थेन प्रवृत्तिः तथा च वक्षरादीद्विररहितत्वबोधे धवधिरादितुल्यत्वापत्त्यकर्तृत्वभोगत्वासंभवान्प्रवृत्तिः सिद्धयेति
 तिभावः सर्वत्रैव हि विज्ञानमिति सर्वत्र वेदं विज्ञानं तत्तद्वदवाक्यजन्यं द्रव्यदेवताकर्मादिविषयं ज्ञानं संस्कारत्वेन ज्ञायते संस्काररूपं भवति अत
 एव ब्रह्मादिषु प्रोक्षणावधानादिसंस्कारवत्परस्य यागादेरंगं च गम्यते एवं हि कर्ममीमांसकसिद्धान्तः स्वाध्यायोध्येन व्यदिति विहितस्य वेदाध्य
 तत्र यदि सत्तमेदः सारूप्येन तदापादानत्वं निर्देशेनैव भेदप्रतीतेरिर्विरोधे हेतुरित्याह ननु नर्कहन्मिति ननु नाभेदसाधयामः किंतु नदु
 त्यन्मत्वेन कुंडलादिव द्वादं प्रतिषेधयामः नत्र अभेदावस्थादित्याशंक्या नैकांनिकत्वेन दूषयति व्यभिचरति कृत्वेति पितृपुत्रा
 दिषु सुद्वयद्वयभ्रंसादिषु च तथा दर्शनादिति भावः ननु नदुत्यन्मत्वं नाम नदुपादानत्वं ननु तन्निमित्तत्वमतो नानैकांनिकत्वमित्याशंक्य
 दूषयति कृत्वेति गुणोपादानस्यापि फणिभोनगुणत्वं किंतु मिथ्यात्वम् अन्यथा कुंडलादिव दबाधप्रसंगान् अतः पुनरपि
 यनस्य वेदार्थज्ञानं फलं ननु स्वर्गादि दृष्टे फले संभवत्यदृष्टकल्पनापामन्याय्यत्वात् अवधातादेरिव तुषविमोकादि तच्च द्रव्यदेवतादिविषयकं
 वेदाध्ययनेन संपाद्यं ज्ञानं पौरुषवाक्यादिनापि स्यादिति पुनरध्ययनवैफल्ये प्राप्ते वेदाध्ययनेनैव देवतादिज्ञानं संपाद्यमिति नियमः स्वीकार्यः नरव
 दलनादिनापि वैतुष्ये सिद्धेऽवहत्यादेवेति नियमवत् तथा च यथावधानेन वैतुष्ये कृते तदुल्लेखेषु कश्चन संस्कारो भवति न स न खदलनादिना
 तथा वेदाध्ययनेन द्रव्यदेवतादिविषयकं ज्ञाने संपादिने द्रव्यदेवतादिषु तादृशज्ञानजन्यः कश्चन संस्कार इत्यद्यने तत्संस्कृतदेवतादिस्मरणा
 दिना स्वर्गाद्यपूर्वसिद्धिर्न तु पौरुषवाक्यादिजन्यज्ञानेन एवं यागकाले पठ्यमानमंत्राणामपि देवताकर्मादिविषयं ज्ञानमेव दृष्टफलं नत्वदृष्ट
 मपूर्वं अत्रापि पूर्ववत् स्मृत्यादिना ज्ञानसिद्धौ नियमविधिना संस्काररूपत्वकल्पनं पूर्ववत् एवं च सर्वत्र वेदे जायमानं ज्ञानं संस्काररूपं सिद्धं
 संस्कारस्य च स्वतः फलवत्त्वाभावात् फलवतो यागस्यांगत्वमिति परांगत्वं च सिद्धं आत्मविज्ञानादन्यत्रेति उपनिषज्ज्ञानात्मविज्ञानं विना उप
 निषज्ज्ञानात्मज्ञानं संस्काररूपं यज्ञादिकर्मांगत्वेत्यर्थः उपनिषज्ज्ञानात्मज्ञानस्य कर्मांगत्वाभावात् कर्मकं अयिजमानेनोपनिषद्विज्ञा-

गोनकार्ये इति भावः नचोपनिषद् ज्ञानस्य कर्मो नंगत्वे स्वर्गातिरिक्तमोक्षानं गीकारान्न सर्वशाखाग तोपनिषद्भागवैयर्थ्यमिति वाच्यं देहात्मज्वाति
 मतां ज्ञानान्न भोग्यस्वर्गादि फलकर्मस्य प्रवृत्त्यभावे प्राप्तयेन द्वां नि निरासार्थं सुपनिषदावश्यकत्वात् दहाद्यात्मज्वातिरहितं यजमानविशेषं प्रति उपनिष
 द्वैयर्थ्यमिष्टमेव अत एवोपनिषद् ज्ञानं नांगं अंगं हि नियतं ननु पाक्षिकं यथावधानादि औपनिषदात्मज्ञानं नु भ्रांति मत्पुरुषं प्रत्येवोपपुक्तं न सर्वं
 प्रतीतिपाक्षिकमिति न तस्य कर्मो गत्वमिति वार्तिकाशयः एवं न दुर्व्ययैवात्मज्ञानस्य संस्कारत्वांगत्वाभावे सिद्धे क्रियापरत्वमप्युपनिषदो मास्तु फलवद
 ज्ञानार्थकत्वेन सार्थपरत्वेनोपपत्तिरिति सिद्धांत्वाशयः यत्तु केचन मीमांसकस्तत्त्ववैक्षिणमाज्यं भवतीति यथापांशुयागे उपपत्त्यभावाज्जस्य पत्नीक
 र्त्तृकचाक्षुषज्ञानं संस्कार एव यागं करिष्यतः पुंसो हं ब्रह्मास्मीत्यौपनिषदवाक्यानुसारेणावेक्षणं संस्कार इति संकल्पयंति एतन् शारीरकभाष्ये एवाना
 रभ्याधीनस्यात्मज्ञानस्य यजकर्तृसंस्कारनयांगत्वं न युज्यत इत्यादिना विस्मरेण दूषितं न त एव द्रष्टव्यं पूर्वश्लोकेन संगत्यर्थमाह एतदर्थमेवेति
 न क्रियापरत्वेनैव सर्वस्य वाक्यस्य ग्रामाण्यं किंतु फलवदज्ञानाबाधितार्थपरत्वेनैव रूपसंमुखं गच्छन् यमं धः रूपेणोदिति वाक्यानां विधिनिषेधर
 हितानामपि ग्रामाण्यदर्शनादित्यादि निश्चयस्य बहू मननं विना दुर्घटत्वादिति भावः एवं श्लोका दूहिरेव मीमांसकपूर्वपक्षं निरस्य मननप्रकारां
 तरेण श्लोकाक्षरैरपि निरसितुमाह तत्र नावदिति हेतस्य भोक्तृत्वभोग्यरूपस्य कर्तृक्रियाकारक रूपस्य च सत्यत्वे अबाध्यत्वे एव स्वर्गादि फल
 कस्य कर्मणः परमपुरुषार्थहेतुत्वेन सर्ववेदस्य क्रियापरत्वं भवेदपि हेतस्य सत्यत्वमेव तु न संभवतीति प्रकारांतरेण निवृत्तिपरत्वरूपवेदन
 तनिश्चयाय प्रश्नोत्तराभ्यां मननं दर्शयिनीत्यर्थः इदं पदोक्तं विश्वेधर्मिपक्षः सदिति साध्यं सतउत्थितमिति हेतुगर्भितं विशेषणमिति सतउ
 त्पन्नत्वादिति हेतुः फलति ननु मीमांसकमते आकाशादेः स्वर्गादेः श्रोतव्यभावा दुःखानि मनामपि केषांचिद्भोग्यज्ञानानां ब्रह्मण उत्पत्त्यनंगीकारा
 च्चकथमिदमनुमानं मीमांसकानामुभयवा दिसिद्धहेत्वभावादि निचेन्न क्षयिगर्वादिमात्रसिद्धस्यार्थस्य हेतुकरणदर्शनाद्देदां निमनसिद्ध
 येव सतउत्पन्नत्वं हेतुत्वेनैव पूर्वपक्षोत्थानात् अवसिद्धांतीति विश्वं सदित्यनेन विश्वं सदभिन्नं सतउत्पन्नत्वादिति सदभेदः साध्यने किं वा विश्वं
 सदित्यनेनैतिसत्यनियोगिकभेदाभावः साध्यते इति विकल्पं मनसि निधाय प्रथमपक्षे दूषणमाह तत्र यदि सदभेद इति ननु अभेदो भेदाभावश्चै
 क एव न भेद अभेद इति न भेदाभावा र्थकत्वादिति चेन्न असुराधर्मोदि पदे धिवन औविरोधार्थकत्वात् स्वरविरोधी अस्वरौ धर्मविरोधी चाधर्मो
 भावरूपीति च द्वेदविरोधी अभेदः कश्चन स्वरूपसंबंधविशेषस्तत्साधने च सर्वथा स्वरूपैक्यसिद्धिरित्यप्युपगमान् विरोधश्च भेदाभेदयोस्ते
 जस्तिमिरयोमि वसहानवस्थानस्य दूषण इति सतउत्पन्नत्वादित्यपादानकारकनिर्देशेन जगति सत्यनियोगिकभेदप्रतीतौ न चाभेदप्रतीतिर्न जाय
 न इति विरुद्धो हेतुः नहि वेदां निमने भावरूपस्यापि तमसस्तेजः प्रतीत्यधिकरणे प्रतीतिर्भवतीत्याशयेनाह विरुद्धो हेतुरिति तर्क इति मिति

भेदप्रत्यायकेन हेतुना भेदप्रत्यायनं युक्तिबाधितमित्यर्थः द्वितीयं पक्षमनुवदति ननुनाभेदमिति तत्राभेद एवेति सद्भेदनिषेधे जगति सत्य-
त्वमेतत्सिद्ध्येत्यर्थः ननु पक्षोऽपादाननिर्देशो न जानाते भेदप्रतीतिर्भेदनिषेधस्य विरोधिनीतिः शङ्क्यं यथा कनकादुत्पन्नं कुण्डलमित्यत्रापादा-
नत्वेन कार्यत्वेन च जानाते भेदप्रतीतिः कनककुण्डलयोः सुवर्णत्वेन भेदनिषेधसाधने विरुद्धान्भवति तथा सत उत्पन्नत्वादित्यनेन कार्यत्वेन कारणत्वे
न च जानाते भेदप्रतीतिः सत्यत्वेन रूपेण सत्कारणजगत्पर्ययोर्भेदनिषेधसाधने विरुद्धान्नेत्याशयात् अभेदसाधने च सर्वथैक्यसिद्धौ कार्यत्व
कारणत्वरूपभेदोपि विरुद्ध इति तत्र विरुद्धो हेतुरित्युक्तमुक्तमिति दिक् अनैकान्तिकत्वेनेति सव्यभिचारो नैकान्तिक इति पंचविधहेत्वाभासांतर्ग
तप्रथमहेत्वाभासत्वेन दूषयतीत्यर्थः सद्भेदतुना हि साध्यसिद्धिर्न तसद्भेत्वाख्यहेत्वाभासेन सद्भेदतुत्वं सव्यभिचारविरुद्धसह्यनिपक्षासिद्धबा
धितेति पंचविधहेत्वाभासभिन्नत्वं व्यभिचारनिरुद्धेति हेतुसत्वे साध्यासत्वं व्यभिचारः यथा पूर्वतो वह्निमान्द्रव्यत्वादित्यत्र द्रव्यत्वं जला-
दौ न त्रसाध्यस्य वह्नेरभावाद् व्यभिचारः तथा विश्वं सद्भिन्नं सत उत्पन्नत्वात् यत्तु यत उत्पन्नं ततो भिन्नं न यथा कनकादुत्पन्नं कुण्डलं कन
कान् व्यभिन्नामिति सामान्यमुख्यव्याप्तौ पितृसत्त्वे पुत्रे दंडप्रहारादुत्पन्ने घटादिप्रच्यं सेचनत उत्पन्नत्वरूपहेतुसत्त्वे पिभेदाभावरूपसाध्यासत्वा
द् व्यभिचारः क्षत्रियादेर्देवदत्ताद्वा ह्यप्यादौ जाने च जटने क्षत्रियत्वात् सतत्त्वादिना देवदत्तत्वयज्जटत्वादिना च भेदात् सुहृदघटभ्यं सादेर्मा
वत्त्वादिना भेदात् न न्वत्रापि मनुष्यत्वादिना भिद्येत्त्वादिना च भेदोनेति चेत् जगति मिथ्यात्वसत्त्वे पि भास्मानत्वादिना भेदनिषेधसंभवान्न
सत्यत्वसिद्धिः भासमानत्वं हि स्फुरतीत्यादिप्रतिन्यास्यदत्तरूपं घटादिजगति ब्रह्मणि चास्तीति गूढाशयः ननु विश्वं सतो भिन्नं सतुपादानक
त्वात्पुण्यदुपादानकं ततो न भिन्नमिति विबक्षणे पुत्रे पितुः पथ्यं से सुहृदस्य च भिन्नत्वे नोपादानत्वाभावात्तदुपादानकत्वं हेतोरसत्त्वान्न व्यभिचार
इति शङ्कने नन्निति गुणोपादानस्येति रज्जारोपितत्वेन रज्जुपादानकसर्पेर्व्यभिचारः रज्ज्वाव्यवहारिकस्य तत्तात्पर्यस्य मिथ्यात्वेन तद्भेदा-
दित्यर्थः अन्यथा सर्पस्य व्यावहारिकसत्यत्वे बाधो न स्यात् ननु सतुपादानत्वं पदेन सन्मात्रोपादानकत्वं विवक्ष्यते तथा च यन्मात्रोपादानकं
यत्तत्ततो न भिन्नमिति व्याप्ते रज्जुसर्पेर्व्यभिचारः रज्जुसर्पस्याज्ञानयुक्तं रज्जुपादानकत्वेन रज्जुमात्रोपादानकत्वाभावात् मिथ्यात्वं युक्तमिति
शङ्कते ननु न तत्रेति तुल्यमत्रापीति अविद्यायुक्तसद्ब्रह्मणोपादानत्वात् सन्मात्रोपादानत्वं हेतुर्जगति स्वरूपासिद्ध इति जगतो मिथ्यात्वमेव
युक्तमित्यर्थः नतथो मय्युगिति उभाभ्यां सदविद्याभ्यां कारणभ्यां युक्तमिदं जगत् अनः सन्मात्रोपादानकत्वं हेतोरसिद्धेरपि नथानस
त्त्वेत्यर्थः ननु सदेव सौम्येदमग्र आसीदिति सन्मात्रोपादानत्वश्रुतेर्मास्त्वविद्येति शङ्कायामाह अयमर्थ इति अविद्यायुक्तस्यैवेति
देवत्वशक्तिं स्वगुणैर्निर्गूढामित्यविद्यायुक्तत्वश्रवणादविद्यानङ्गीकारे विवर्तयता संभवेन ब्रह्मणोपि विकारित्वसंभवाच्चेति भावः अर्थ

क्रियाकारित्वादिनि अर्थप्रयोजनमुदकाहरणादित्यक्रियानिर्वाहः तथाचविश्वं सत् तन्मययोगननिर्वाहकारित्वात् यत्संनतस्य योजननिर्वाहकं न यथाशक्तिरुजतादीत्यर्थः कूटकर्षोपणोनि कूटमविकारिखंडरहितं यन्काषोपणं षोडशभाषादिपरिमितं स्ववर्णमुद्रादिनेनाखंडं नापिषादादिभागारोपेण क्रयादिव्यवहारदर्शनात् आदिपदेन संप्रागनासर्पादिनासत्यस्य स्वस्वभावादेर्भाषितभाषासंज्ञानस्य च दर्शनं शक्यं विषादिनामरणादिकं गृह्यते नन्वेकत्रेति हृत्पत्तनादौ खिलादौ च सत्यस्य रजतसर्पादेरन्यत्र शक्तिरुज्जादयारोपो भ्रमः प्रपंचस्यानारोपितस्य ब्रह्मणोऽन्यत्राधिष्ठाने सति हे-

नैकानि कत्वमेवेति भावः ननु न तत्र केवलं गुणमात्रं फणिक्त्वादाय किंतु अविद्यायुक्तं तथाभूतस्यावस्तुत्वाद्युक्तं फणिनो मिथ्यात्वमिथ्याशंस्यतत्तुल्यमत्रापीति दूषयति न तथोभययुगिति अयमर्थः अत्राप्यविद्यायुक्तस्यैव सत्त्वादाय नत्वम् एवंप्र-
तस्य च न वस्तुसत्त्वम् अतः सत्त्वादाय नत्वमसिद्धमिति न वस्तुसत्त्वं प्रपंचस्येति ननु मा भूदनेन हेतुना प्रपंचस्य सत्त्वं हेतुं तं-
णानुसाधयामः तथा हि सदिदमर्थक्रियाकारित्वात् न यदेवं न न देवं यथाशुनिरनतमिति तत्राह व्यपहतये विकल्पदूषित इति

सत इदमुत्थितं सदिनि चेन्ननुतर्कहंतं व्यभिचरति क्वचक्चमृषानतथोभययुक् ७.

व्यवहाराय अर्थक्रियार्थविकल्पो भ्रम इति इष्ट एव कूटकर्षोपणादिनापि क्वचिद्व्यवहारदर्शनात् नन्वेकत्र सतोऽन्यत्रारोपो भ्रमः प्रसिद्धः अत्यंतासत्येक्यं प्रपंचो भ्रमः स्यात् सत्त्वं वा नाहैतसिद्धिः उक्तं च भट्टैः अध्यस्यते सपुष्पत्वमसत्कथमवस्तुनि प्रज्ञानगुणसत्ताकमध्यारोप्येतवानवेति नेत्याह अंधपरंपरयेति अंधपरंपरया यो विकल्प इत्यन्वयः अयं भावः संस्कारजन्यो भ्रमः संस्कारसिद्धये पूर्वप्रतीतिमात्रमपेक्षते न वस्तुसत्त्वम् प्रतीतौ सत्त्वावस्तुसत्त्वाभावं न भ्रममव्यतिरेकदर्शनात् अतोऽनादित्वात् पूर्वपूर्वभ्रम इष्टस्योत्तरोत्तरं आरोपो भविष्यति

तापनिः असत्त्वेन स्य स्वपुष्पसुत्यत्वेन कथं ब्रह्मणितदारोप इत्यर्थः अत्यंतासतोऽत्यंतासत्याधिष्ठाने चारोपोनेत्यत्र भाट्टवार्तिकमाह अध्यस्यत इति असत्त्वाप्यदृष्टं स्वपुष्पं कथमध्यस्यते अवस्तुनि अत्यंतासत्याधिष्ठाने वा कथं रजतादिकमध्यस्यते न कथमपीत्यर्थः उत्तरार्धे प्रथमं वापदेनार्थमज्ञातो नुभूतो गुणरूपादिः सत्ता सद्भावश्च यस्य तत् प्रज्ञानगुणसत्ताकरजतादिकं चार्थकत्वापदेन प्रज्ञातो गुणस्वाकचक्ष्मादिः सामान्यधर्मः सत्तापुंरोपनितादिकं च यस्य तस्मिन् अधिष्ठाने च ध्यारोप्यते करणादौ विषयदोषैर्द्वयसंयोगादिकरणसामग्र्यभावे तु न बारोप्यते प्रज्ञानगुणसत्ताकमेव वस्तु प्रज्ञायमानगुणसत्ताकेऽवाधिष्ठाने ध्यारोप्यत इति नियमद्वयं आरोप्यत एवेति तु न नियम इत्यर्थः अन्यत्राधिष्ठाने त्वंतासतो जग-

तोवाङ्मनसाद्यगोचरे ब्रह्मणिकथमारोपइतिभावः वस्तुसत्त्वंविषयसत्यत्वंतथाचभ्रमहेतुसंस्कारसिद्ध्यर्थेयथार्थज्ञाननापेक्ष्यते भ्रान्तिज्ञानेनापि संस्कारसिद्ध्या तादृशसंस्कारमात्रेणोच्यते च भ्रमसिद्धेरित्यर्थः यदभावेयदभावइतिव्यतिरेकनिश्चयेनकारणत्वनिश्चयः प्रकृत्येव्यतिरेकादर्शनाच्चवस्तुसत्त्वस्यत्वकारणत्वनिश्चयइत्याह प्रतीतोसत्यामिति वस्तुसत्त्वाभावेनविषयसत्यत्वाभावेनव्यतिरेकस्यभ्रमाभावस्यादर्शनात्तुगुणापुंजंवेद्विभ्रमाहिनसंस्कारेणापि पुनस्तत्रैवगुणापुंजादौभ्रमपरंपरादर्शनादित्यर्थः इन्द्रियागोचरस्यापिब्रह्मणः सत्यंप्रकाशत्वेनस्फुरमाणत्वादारोपाधिष्ठानत्वंयुक्तं इन्द्रियागोचरेपिनभसिसाक्षिभास्येनीलंनभइत्यारोपदर्शनात् अधिष्ठानारोप्ययोरेकब्रह्मज्ञानेस्फुरमाणमेवाध्यासव्यापकंनतधिष्ठानस्येन्द्रियागोचरत्वमारोप्यस्यवस्तुनः सत्यत्वंवाव्यापकंव्यभिचारादिनिभावः अंधपरंपरान्यायेनेति इहवदेयक्षोरष्टइति केनविदं धेनांधउपदिष्टस्तेनान्यस्तेनान्यइतिपरंपरायांयक्षभ्रमः पूर्वपूर्वभ्रमजन्यएव न कस्यचिद्वैक्षप्रमाणेनचमूर्छामरणाद्यर्थक्रियापिदृश्यतेतद् अंधपरंपरान्यायेनव्यवहारः सत्यंतीत्यप्रयोजकोहेतुरिति नन्वक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनः स्फुरतंभवति अपामसोमममृताभिभ्रमेत्यादिभिः कर्मफलमित्यत्यप्रतिपादनादसत्त्वंनघटनेनहि नित्यवस्तु असद्भवति तस्माद्वैदप्रतिपादितत्वाद्दैनं सदेवेत्याशंक्याह भ्रमयतीति हंभगवन् तंभारतीवेदलक्षणउरुवृत्तिभिर्बद्धीभिर्गोणलक्षणादिषु व्यवहृतयेविकल्पइषितौधपरंपरयाभ्रमयतिभारतीतउरुवृत्तिभिरुक्थजडान् ३६
तिभिरुक्थजडान्कर्मश्चाभराक्रान्तमंदमतीन्भ्रमयतिमोहयति अयंभावः नहि वेदः कर्मफलं नित्यमभिप्रैति किं तुलक्षणयाप्राशस्त्यमात्रंविस्थेकवाक्यत्वात् अन्यथावाक्यभेदप्रसंगात् तद्यथेहकर्मचितोलोकः क्षीयतेएवमेवासुत्रपुण्यचितोलोकः क्षीयतइतिन्यायोपहं हितश्च्युत्यंतरविरोधाच्च अतःकर्मजडानामिदंभ्रममात्रमिति एतेनैवतस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशः संभूतः इत्यादीनामप्यन्यपरत्वंदर्शितंभवति ३६ ६
दित्यर्थः अप्रयोजकोहेतुरिति अर्थक्रियाकारित्वंहेतुरस्तु सत्यत्वंसाध्यमस्त्वत्कृतेनुकूलतर्काभावात्साध्यनिश्चयस्यप्रयोजककारणंनेत्यर्थः अक्षय्यमिति चातुर्मास्यनामकयागकर्तुः सुष्ठुतंयागज नितंस्वर्गादिफलंभोगेनकालेनयाक्ष्येमुमं शक्यमनंतप्रलया नंगीकारादित्यर्थः अपामेति सोमासंयोगेचिन्नामनेनचामृतानाशरहिता अनंतकालंस्वर्गभोगेनजाताः स्येतिक्रमेणभोगस्यभोक्तृद्वैतनित्यत्वश्रुतिः लक्षणयेति यथाप्रजापतिरात्मनोवपासुदरिखददिनिवाक्येनस्ववपोत्वादन रूपस्वार्थपरित्यज्यन हल्लक्षणयापशुयागप्राशस्त्यमात्रं बोध्यत एवमक्षय्यादिवाक्यैः स्वार्थत्यागेनचातुर्मास्ययागप्राशस्त्यमात्रमुच्यते नतुफलनित्यत्वमिति मीमांसकैः स्वार्थबोधन

पूर्वविध्यन्वयस्यार्थवादघनंगीकारान् सर्वथास्यार्थस्यागस्यैवांगीकारान् तदुक्तं भगवता जैमिनिना विधिनात्वेकवाक्यत्वात्कस्येनविधिनास्तु
रिति तदाह विध्यं कवाक्यत्वादिनि सर्वविधिवाक्यैः शीघ्रप्रवृत्तिसिध्यर्थमेकं रूपेण प्राशस्यबोधनमेवापेक्ष्यते फलनित्यत्वादिनानार्थापेक्षणेवैरु
प्यापातान् विध्यपेक्षितार्थबोधने द्विविधवाक्येनैकवाक्यत्वमिति अन्यथादिध्यपेक्षितप्राशस्यबोधनं विहाय विध्यनपेक्षितस्वर्गादिनित्यत्वबोधने वि
ध्यैकवाक्यत्वासंभवनवाक्यभेदः प्रसज्यते ननु देवताधिकरणोक्तवेदांतस्मिन्नांतं भूतार्थवादरूपाणामिंद्रो वृत्रायकचमुदयच्छदित्यादिवाक्यानां स्वार्थेपि
प्रामाण्यं स्वीकृतं तददक्षय्यादिवाक्येष्वस्ति निशंकायामाह तद्यथेति यागादिपुण्यकर्मसंपादितः स्वर्गादिः स्वयिष्णुर्भूतुमर्हति कर्म संपादित
त्वात् कृष्यादिकर्मच तसस्यादिवदित्यनुमानगर्भितश्च्युत्तरविरोधान् युक्तिरहिताक्षय्यश्च्युतिर्गुणवादरूपैव विरोधगुणवादोऽस्यानुवादो
वधारिते भूतार्थवादस्त्वानावित्फक्तेः गुणवादानुवादयोश्च न स्वार्थे प्रामाण्यमिति भावः ननु आत्मन आकाशः संभूत इत्यादिस्त्वस्य दिश्रुतिभिरेवना

उद्भूतं भवतः सताः पितृभवनं सन्धैयसर्पस्त्रजः कुर्वन्कार्यमपीह कूटकनकं वेदोः पितृवंपरः अहं तं तव सत्परो तु परमानंदं
पदेन मुदा वंदे संदरमिंदिरानु तहरे मामुचमा माननम् २३ ७ ७ ७ ७ ७

नाविधहेतुप्रतिपादनात्कथं न गमिष्येत्याशंकायामाह एतेनेति अन्यपरत्वमिति न ह नानास्ति किंचन अथान आदेशो नंतिनेति अस्मूढमनणु
इत्यादिनिषेधवाक्यपेक्षितनिषेध्यसमर्पकत्वं सृष्टिवाक्यानां अथवा ब्रह्मणि प्रपंचनिषेधेन्यत्र सत्त्वशंका स्यात् ब्रह्मोपादानत्वेन न्याउपादानादयत्र
कार्यसत्तानिषेधो सिद्धे ब्रह्मण्यपिन निषेधेनिः शंकमहैतसिद्धिरिति सृष्टिश्च्युतिभिः सर्वप्रपंचस्य ब्रह्मोपादानकत्वं श्रव्यत इत्यहं तपरत्वमेव सृष्टि
श्च्युतीनामित्यर्थः उद्भूतमिति सद्रूपदपि भवत उत्पन्नविश्वं सन्धैव सत्परो नैव यथास्व न व्यावहारिकसत्तायाः उत्पन्नः संपो व्यावहारिकसत्तो न
किंतु भिद्यैव कूटस्वर्णकार्यमर्थक्रियां कुर्वदपि भवति ततो र्यक्रियाकारित्वेनापि हेतुनाविश्यंसन्न अक्षय्यादिवाक्यरूपः सृष्ट्यादिवाक्यरूप
श्च वंदोपि एवंपरः विश्वसत्त्वपरो न तम एव सर्वो देवः क्रियापर इत्यपि नेति भावः एवमहं ते परमार्थिके पिसति अहं सेव्यसेवकभावादिहैतकथ्य
नया भजे तमपि मामासुंच नायं मद्भिन्नो नापि दुःखादिसंसारभाक् स्व न द्रष्टेव मिथ्यैवाशोकारित्वहेतु दृष्ट्यामानोपेक्षस्तेत्यर्थः २३ ३६

वेदस्तुतिः
२५

मृत्लोहकार्णायसेति मृत्निर्गन्तुवर्णायोः रूपाणामित्यर्थः यथासौम्येति एकेनकारणभूतेनमृत्पिण्डेनविज्ञानेनसर्वतत्कार्यघटशरावादिविज्ञानंस्थान् क
थमितिचेन्नवाह वाच्यमितिनामधेयंनामैव घटादिविकारः केवलं नामैव अतस्मद्वाच्यारंभणंवाचैवकेवलमारभ्यनेववर्द्धयतेवागा-
रभ्यंनोमातिरिक्तविकारः सत्योनास्त्येवमृत्तिकेवसत्यंयस्तस्मात्त्यर्थः अहमणिनासुवर्णापिण्डेन नखनिर्गन्तनादिनाकार्णायसपिण्डेनविःः

तदेवंप्रपञ्चस्यसत्त्वसाधिकंनानीकत्तमृद्दानीमसत्त्वसृष्टिप्रलयश्रुतयोयनोवाइमानिभूतानिजायंतेइत्याद्यास्तन्मूलंवास्तुमानं
प्रमाणमित्याह नयदिदमितिपद्यस्मात्तद्विषयमग्रेसृष्टेः पूर्वेनआसनआसीन् सदेवसौम्येदमग्रआसीन् आत्मावाइदमेक
एवाग्रआसीदित्यादिश्रुतेः नचनिधनात्प्रत्ययान् अनुअनंतरंभविष्यत्भविष्यति नासदासीन्नोसदासीत्तदानीमित्यादिश्रुतेः
अतःकरणान् अंतरामध्येऽपि एकरसेकेवलेत्यमृषाभिध्यास्त्वयंविभातिमितिनिश्चितम् यतएवमतः श्रुत्याद्विणजानिभिक
ल्पयैः द्विणजानीनांद्रव्यमात्राणां मृत्लोहकार्णायसरूपाणां विकल्पापेदाघटकुंडलादयः तेषांपथानोमार्गाः प्रकारास्तेरूपमी-
यतेसदृशानिभिरूप्यतेयथातत्रकार्यकारणानांमधेयमात्रताकारणंमृदाद्येवतुसत्यम् तथाऽत्राप्याकाशादीनांममात्रता

नयदिदमग्रआसनभविष्यदतोनिधनादनुमितंमंतरात्वायिविभातिमृषैकरसे अतउपमीयतेद्विण

जातिविकल्पपथैर्विन्तथमनोविलासमृतामित्यवयंस्फुटबुधाः ३७ ६९ ६९ ६९

ब्रह्मैवसत्यम् तथाचश्रुतिः यथासौम्येकेनमृत्पिण्डेनसर्वमृत्त्ययंविज्ञानंभवतिवाच्यारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यम् यथाएके
नलोहमणिनासर्वलोहमयंविज्ञानंस्थान् यथाएकेननखनिर्गन्तनेनसर्वकार्णायसमित्यादितस्मादस्यसत्त्वप्रमाणभावादसत्त्वं
प्रमाणस्यविद्यमानत्वात् विनयमनोविलासमृतं सत्यमितियेअवयंनिजानंतितेअबुधाः अज्ञादित्यर्थः अवैवंप्रयोगः विवादा
ध्यासितंनसत् आद्यंनयोविद्यमानत्वात् विकारित्वाद्दृश्यत्वाच्चक्षुरक्तिरजनादिवत् इत्यन्वयदृष्टांतः आत्मवच्चेतिअति
रैकदृष्टांतः ३७ मुकुटकुंडलकंकणकिंकिणीपरिणतंकनकंपरमार्थतः महदहंकृतिस्वप्नसुखंतथानस्सरेनपरंपरमा
र्थतः २४ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ६९ ६९ ६९

ज्ञानेनतद्विकारभूतलुपिकादिविज्ञानमित्यादि विवादाध्यासितं सत्यंवाभिध्यायंतिविवादविषयीभूतंविश्वंनसत्यंआद्यंनयोवि
द्यमानत्वादित्यादिपृथगेहेतुत्रयं अन्वयेशुक्तिरजनादिवत्अतिरंकेआत्मवदिनिज्ञेयं मुकुटेति मुकुटादिरूपेणपरिणतंविकार
भावंमांसंसर्वपरमार्थतः कनकमेवेत्यर्थः २४ ३७ ६९ ६९

टी. व्या.

२५

सयदजया द्वास्तुपर्णेति द्वाद्द्वौजीवेश्वरौस्तुपर्णास्तुपर्णौशोभनगमनवंतौसयुजौपंचप्रतिविंबभावेननित्यसंसुक्तौसखायौउपकार्योपकारक
भावेनवर्नमानौ यद्वा नित्यत्वेनसमानस्वभावौ समानमेकं वृक्षं वृक्ष्यतेते छेद्यन्तेइतिनाशवत्त्वेनवाप्रियाप्रियादिबहुफलवत्पुण्यापुण्यादि
बहुबीजवत्त्वादिनावाद्यक्षसदृशंशरीरंपरिषस्वजानेभोक्तृत्वेननियामकत्वेनचैकंशरीरंश्रितवन्तावित्यर्थः तयोर्मध्ये अन्यः एकोदेहत्रयता
दाह्याभिमानाभंतःकरणप्रतिविंबोजीवः पिप्पलं कर्मफलंस्तरादिस्वादुयथानथा अनिसुंक्तेः अन्यः नित्यसुक्तः ईश्वरः अनश्नन् कर्मफलम्

ननुपदिप्रपंचानापनास्येयतदाः सतानेननचैतन्यस्यसंबंधगंधोपि तर्हि किमपराङ्मूर्तवैभयतोः यसंसंश्रानि किंवाबहुपुण्यमीश्वरस्य
यतोभित्यसुक्तः किंविषयंचनदाकर्मकांडमित्यपेक्षायाजीवेश्वरविशेषम् द्वास्तुपर्णसयुजासखायासमानं वृक्षं परिषस्वजाने तयोरन्यः

पिप्पलं स्वादूत्सन्नश्मन्नयोअभिचाकशीति अजामेकोऽद्वितीयः कृष्णामित्याद्यावदंतीत्याह सयदजयेति सनुजीवः यद्यस्मात्
अजयामायया अजामविद्यामनुशयीत आलिङ्गेत् ततो गुणाश्च देहेन्द्रियादीन्नुपनसंबन्धमान आत्मतया अध्यस्यन् नदनु तदमंतरं
सकृत्सतानंदमयोगंचनुपन् अपंतभगः पिहितानंदंदिगुणः सचमृत्कंसंसारंभजतिप्रामोतिनिदूषयमंथचकर्मकांडमितिभावः त्व
मुतत्वंतुजहासितामजांमायाम् ननुसामय्येषास्तिकरंयागज्जवाह अहिरिवत्त्वचमितिअयंभावः यथाभुजंगः स्वगतमपिकंचुकं
सयदजयात्वजामनुशयीतगुणाश्चनुपन् भज निसरूपतांतदनुमृत्कमयेतभगः त्वसुतजहासिताम

हिरिवत्त्वचमातभगोमहसिमहीयसेऽष्टकणितेः परिमेयभगः ३८ ७ ७

गुणबुद्ध्यानाभिमन्यतेतथात्वमजाम्निहिरंतराह्नादिसंविद्वकायधेनुवृंदपतेरजयाकृत्यमितितामुपेक्षसदतिकुनएतन्नदाह
आत्तभगः नित्यप्राप्तैश्वर्यः महसिपरमैश्वर्येअष्टगुणितं प्रणिमाद्यष्टविभूतीमनिमहीयसेविराजसेकथंभूतः अपरिमेयभगः अप
रिमितैश्वर्यः नतृन्येषांविदेशकालादिपरिच्छिन्नंवाष्टगुणितमैश्वर्यं अपितुपरिपूर्णस्वरूपानुबंधित्वादपरिमितमित्यर्थः ३८
नृत्संतीतववीक्षणांगणगनाकालस्वभावादिभिर्भावान्स्वरजस्तमोगुणमयानुचीलवन्तीबहून् मामाकंशपदाशिरस्यनिभरं
संमर्दयंत्यतुरं मायानेशरघ्नांमोऽस्मिन्नुदरेत्वामेवनावारय २५ ७ ७ ७ ७ मुंनारोऽपिअभिचाकशीतिस्वप्रका

शविद्रुपेणविराजतइत्यर्थः निरंतरेति निरंतरसतनमात्मादित्यः भानंदित्यः संविदः स्थानंदस्फुरणाभिनाएवकायधेनुवृंदानितेवापत्कः पाल
कस्यनित्यसंविदएकलोपिकालभेदेनबहुत्वव्यपदेशः वृंदानांपालनंचनित्यस्फूर्तस्मिन्नसंरक्षणं अजयामाययावृत्तेषु छाग्यानिहिरस्यमिति
परिपूर्णस्वरूपानुबंधित्वादिनि भगवतः सर्वप्रकारकेश्वर्यस्यगुणानांचचनुमुंनारिप्रियहस्यचविद्रूपत्वान्मायाकार्यत्वाभावेननित्यस्वरूपभूतत्वादित्यर्थः
३५ ३५

कामाभिति कामान्विषयान्यः कामयते प्रार्थयते मन्यमानः तेषां नष्टादस्य विषयगुणानेव चिंतयन् सः तैः कर्मभिः कामैः धर्माधर्मप्रवृत्तिहेतुविष-
येन्द्रासृषैः सह तत्र तत्र यो निष्ठु विषयमाप्तिनिमित्तं जायते कामाः कर्मस्मरेत्यंति तत्कर्मवशाच्च तैरेव कामैर्वैष्टितस्तत्र तत्र जायत इत्यर्थः अ-
एवं तावदुक्तसाधनकदंबेन ये भगवंतं भजंति ते मृत्कंतरांति इतरे संसरंतीत्युक्तम् इदानीं ये बहिः संगं परित्यज्य भगवन्मार्गं प्र-
वृत्ता अपि कथंचिदंतर्वाशाशिनः कामान्मसुंचंति ते भगवंतं प्राप्नुवंति न च हे स्वरं लभन्ते केवलं कुम्भो नीरेव प्राप्नुवंतीति
नानुशोचन् कामान्यः कामयते मन्यमानः सकर्मभिर्जायते तत्र तत्रेत्यादि श्रुत्यर्थमाह यदि न समुद्धरंतीति हे भगवन्
ये यतयोत्तदिस्थिताः कामजटाः कामस्य मूलानि वासनाः यदि न समुद्धरंतीति नोत्पादयंति तेषामसतां भवान् तद्दिगतोऽपि दुर-
धिगमः दुष्प्रापः कथम् अस्मृतकंठमणिः विस्मृतांयः कंठमणिः तत्तुल्यः स यथा कंठे वर्तमानोऽप्यस्मृतश्चेदप्राप्त इव भवति तद्वदि

यदि न समुद्धरंति यतयोत्तदिकामजटादुरधिगमोसतां तद्दिगतोऽस्मृतकंठमणिः असुतृपयो-
गिनामुभयतोऽप्यस्तरवमिहासुवचदुःखमेव त-
दाह अनपगतांतकात् ३९ ७ ७

तिनकेवलमेतावत् किंतु अस्मृतृपयोगिनामिन्द्रियतर्पणपराणां योगच्छेदनामुभयतोऽप्यस्तरवमिहासुवचदुःखमेव त-
दाह अनपगतांतकात् अनिवृत्तात् मृत्योः लोकाराधनधनार्जनादिकुशान् भागवैभवाकट्यमयाच्चेह नावदुःखं भवत-
ईश्वरादपि दुःखं कथं भूतात् अनधिरूढपदात् अनधिरूढं पदं स्वरूपं यस्य तस्मात् तत्स्वरूपप्राप्त्यभावादविद्यावद्विप्रयत्नेन प्राप्त-
किञ्चिदधर्मातिक्रमनिबंधनत्वदंडरूपनरकप्राप्तेरमुत्राप्यस्तरवमित्यर्थः ३९ दंभं न्यासमिषेण वंचितजनं भोगैकचिंतातुरं
संमुत्थं तमहर्निशं विरचितो योगकृपैराकुलम् आज्ञालंघिनमज्ञमज्ञजनतासमाननास न्यदं दीनानाथदयानिधाय पर-
मानंदप्रभोपाहि माम् २९

निरता नृत्योत्पलक्षणमैहिकदुःखानामित्यभिप्रायेणाह लोकाराधनेत्यादि २६,

३९

७

७

७

त्वदवगमी एष इति ब्राह्मणस्य ब्रह्मविदः महिमा ब्राह्मस्यमित्येकरूपः यतः पुण्यकर्मणामवर्धते नाप्यकर्मणाम् कनीयान् स्त्रीणाम्

ननु यतेन किमपि कृत्यमाप्तिप्रारब्धमेव स्वोपभोगेनापक्ष्यते अतः किमिति वृथा शप्यते उभयतोः प्यस्वरूपमिति श्रूयते च-
 एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो कनीयानि न्यादित्वा ह त्वदवगमीति हे सगुण षडैश्वर्ययुक्त त्वदवगमीत्यज्ञान-
 वान् भवदुःखशक्ताशक्तभयोः भवनः कर्मफलदातुरीश्वरान्देतोः कथयोरभिभूतयोः शक्ताशक्तभयोः शक्तिनिपुण्यापुण्यकर्मणोः
 फलभूनाम् गुणविगुणान्वयान् स्वदुःखसंबन्धान्नयेन्निनालुसंधत्ते तर्हि तदानीं च देहभूतां देहाभिमानिनां प्रवृत्तिनिवृत्तिक-
 रीर्गिरः विधिनिषेधलक्षणानयेन्निविगनदेहाभिमानतत्तात्पर्योक्तयोर्लोधाभावाच्च निपुण्यत इत्यर्थः युक्तं चैनत् यतः कार

त्वदवगमीनवेति भवदुःखशक्ताशक्तभयोरगुणविगुणान्वयांस्तर्हि देहभूतां च गिरः अनुयुगमन्वहं
 सगुणगीतपरंपरया श्रवणभृतो यतस्त्वमपवर्गगतिर्मनुजैः ४० ७ ७

णान्मनुजैरेव हं श्रवणभृतः अनुदिनं श्रवणेन येन सिद्धतस्त्वं तेषामपवर्गगतिः अपवर्गे रूपा गतिर्भवसि कथं श्रवणभृतः-
 अनुयुगं प्रति युगं यागीतपरंपरा उपदेश संततिः तथा सत्संप्रदायानुसारेणेत्यर्थः एतदुक्तं भवति येनायत्तन्वज्ञानिनः नने-
 पाकर्माधिकारशंकाः पितृचानवरतं तत्कथा श्रवणादिभिष्ठाः तेषामप्यासन्नभवत्सदानां विधिनिषेधबाधः इतरं षां
 तु योगच्छद्यनेन्द्रियलालसानामुभयतोऽप्यस्वरूपमिति ४० अवगमंतव मेदिशमा भवस्फुरति यच्च स्वरसास्वरसंग-
 मः श्रवणवर्णनभावमयापि चानहि भवामियया विधिक्रूरः २७ ७ ७ ७

भवतीति २७

४०

७

७

७

७

७

द्युपतयएवेति सहोवाचयदूर्ध्वमिति सथाज्ञकच्यउवाच द्वेगार्ग्यन्त्रद्व्यद्विक्त्रांडकटाहादूर्ध्वमुपरि चञ्चपृथिव्याअधस्तनांडकटाहादूर्ध्व-
कूपधः यच्चद्यावापृथिवीद्विमेअनयोर्द्यावापृथिव्योरंतरामध्येभूतमतीतंभवत् वर्तमानं भविष्यत् वर्तमानादूर्ध्वकालभाविचनत् सर्वयदूर्ध्व-
नमार्चक्षतइतियस्यांतरामध्येद्यावापृथिव्योभूतवर्तमानादिसर्वजगच्चेतिवा ब्रह्मन्ब्रह्मण्यभिर्देशेदेइत्यत्र पूर्वपक्षोक्तपदार्थस्यैववाक्यार्थत्वं
मिति नियमंशंकते कथं तर्हीति पदस्य लक्षणयाहत्याहत्यावायोरर्थः सवाक्येन बोधयितुं शक्यते यः कयापि हत्यापदेन बोध्यः सकथं वाक्येन बोध-
त्वदवगमीनवेत्तिस्वरदुःस्तेन चाविधिनिषेधावित्युक्तं नवननुकयमयगंतुं शक्यते दुरधिगमत्वस्योक्तत्वात् इत्येषमाशंक्य सत्यमेव मन-
वगात्थमहिम्नोवाङ्मनसागोचरत्वादविषयत्वेनैव ज्ञानमिति दर्शयन् यदूर्ध्वगार्ग्यदिशो यदूर्ध्वं पृथिव्यायदंतराद्यावापृथिवीद्विमेप-
दूतं भवच्च भविष्यच्चैत्यादित्युभयमिति पादितमपरिमितमहिमानमाह द्युपतयएवेति हं भगवन् ते अंतं द्युपतयः स्वर्गादिलोकपतयो-
ब्रह्मादयो नययुः न प्राणुः न कुनः पदंतय इत्युत किमपित्वं न भवासि आस्तां च पतयोनयसुरितियद्यस्मात्त्वमापि आत्मानं तं न-
यासि कुनस्तर्हि सर्वज्ञता सर्वशक्तिता वा अन आह अनंतं नया अनंताभावेन नदिशशविषाणाज्ञानं सर्वज्ञं तदप्राप्तिर्वाशक्तिर्वैभ

द्युपतयएव तेन ययुरंतमनंततया त्वमपि यदंतराडं निचयाननु सावरणाः ७

७

वंतिहंति अनंतत्वमेवाह यदंतरेति यस्य तव अंतरामध्ये ननु अहां सावरणाः उत्तरांतरं दशगुणसमावरणयुक्ताः अंडमिच-
यात्रां डसमूहाः वांतिपरिभ्रमंति वयसाकालचक्रेण खेरजासीविसह एकदेवनतु पर्यायेण हियस्मादेयमतः श्रुतयस्त्वयि
फलं निनात्यर्थं हत्यापर्यवस्यंति ननु साक्षाद्दंति अयमेतावानिति सगुणस्य गुणानं त्यागं निर्गुणस्य चागोचरत्वात् कथं त-
त्पदार्थेनात्यर्थमिति ७ ७ ७ ७ ७

नीयइत्यर्थः वस्तुत्वरूपबोधकानि द्विविधानि वाक्यानि विधिसुखानि निषेधसुखानि च तत्र रात्रौ बहुतरप्रकाशवान्शीतद्युतिमं
उलश्चंद्रइति चंद्रस्वरूपबोधने विधिसुखं वाक्यं गगनगज्योतिःपूष्पाकरोननक्षत्राणि तडितश्च न इति निषेधसुखं तत्र विधिसु-
खवाक्ये पूर्वपक्षोक्तनियममंगीकरोती

तत्रविधीति निषेधसुखवाक्येनियमभंगमाह निषेधेन उष्णकरणभादिपदैश्चंद्रो नोच्यतेति निषेधवाक्यस्य पदार्थो न स्वनितयापि निषेधवा
क्यसमुदायेन लक्षणया बोध्यत इति तदुक्तनियमस्य भंग इत्यर्थः अन्यदेवेति विदितात् ज्ञानविषयादन्यत्तन्निष्पन्नं असौ अपि विदितादज्ञानवि
षयादपि अधि अन्य इत्यर्थः अन्यत्रेति धर्माधर्मास्पृष्टं कृताकृतान् कार्यकारणान् भिन्नं यदित्यर्थः अन्यत्र भूताश्च भव्याश्च पतस्य सित इदं नि
श्रुतिशेषः न च त्रान्यादिपदमेव न ह्यचक्रमस्तत्राह अस्थूलमित्यादि आदिना अहस्वमदीर्घमलोहितमस्वेहमच्छायमतमो वागनाकाशम
संगमरसमगंधमचक्षुष्मश्चोन्नमवागमनो तेजस्कमप्राणमसुखममात्रमनंतरमवात्मित्यादि अथानादेशो नेति नेतीत्यादीनि गृह्ये
तत्रविधिसुखवाक्ये भवेदसंनियमः पदार्थस्यैव वाक्यार्थत्वमिति निषेधसुरसेतुनाप्यनियम इत्याह अनानिरसनेनेति अन्यदे
यत इति दादयोऽविदितादधि अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मान् अन्यत्रास्मात्कृतान् कृतान् अस्थूलमनश्वित्यादि प्रकारेण लक्षण
याचनत्वमसत्तिगदयः पर्यवस्यंति न च वाच्यं

खड्गवज्रांसिवांतिवयसासहयश्रुतयस्तथि हि फलं त्यननिरसनेन भवन्निधनाः ४१

निषेधैः शून्यमेव ज्ञाप्यत इति यतो भवन्निधनाः भवन्ति तपि निधनं ममाति यो सांतास्तथा न हि निरवधिर्निषेधः संभवति अ
तो वधिभूते तपि फलं तीत्यर्थः ४१ द्युपनयोऽपि दुरंतमनंतनेन च भवान्नगिरः श्रुतिमौल्यः तपि फलं नियतो नम इत्यनो न च
जयेति भजेत वतसदम् २ = ५ इति वेदश्रुतेः श्रीधरीटीका समाप्ता ५ एवं नियमभंगादिधिसुखे धपि
असंख्यलक्षणया पदार्थत्वाभावेऽपि वाक्यबोध्यत्वं संभवतीत्याशये नाह लक्षणयाचनत्वमसीति लक्षणयेति निषेधसुखे धपि द्रष्ट
व्यं एतद्दुर्द्वादिपेति चोक्त उपपादिनमित्यलं अनर्थाभासविवर्तनीयः श्रीमत्स्वाधीविद्वत्प्रदेवदेवः तेनैवाहं मेरिनस्तत्र तत्र तं भावं
व्यक्तमाकार्षमित्यं १ नमीमांसाप्रवीणो हं न काणादोक्तिपारगः पौर्वापर्यवार्तिकेषु श्रुतिमाध्यायि सर्वशः २ सम्यगेताननालो
याकुर्वेत्याख्यां स बोधिनीं श्रुतिश्रुतेः श्रीधरीयकृतौ न तस्मात्पुनः ३ इति श्रीमदनंतोपाध्यायसूनु रिमां कृतिं कृतार्थयत्क
षापदेकशीनायाभिधो द्विजः ४ इति श्रीमदनंतोपाध्यायसूनु काशीनाथोपाध्यायविरचिता वेदश्रुतिश्रीधरीयटीका व्यासमासा

त्वात् अनोनिवृत्तिः परिसंख्यैव कथं न हि व्यवस्थिति रित्कृतं उच्यते इत्यादिः पाठांतरं लेखकप्रमादः ननु विधिविषयेष्ववश्यानुष्ठेयत्वदर्शना
ह्यनोनिरेवोचितात्कथं न सिद्धांतीत्यापि निवृत्तिः संभवतीत्याशंक्यामाह अयंभावः इति कथं न हिती परिसंख्याविध्यंगीकारे व्यवस्थिति
पदोक्तनियमविधित्यागादप्यत्र व्यवस्थितिपदेन नियमविध्यंगीकारवैध्यर्थमित्यर्थः उपलक्षणमेतत् परिसंख्याविध्यंगीकारेऽपि परिसंख्यावि
धिविषयेष्वन्यभागाश्चरशनादनादिषु अवश्यानुष्ठेयत्वदर्शनास्त्रिधांतीत्यायाः निवृत्तेरसंभवेन पूर्वपक्षोक्तदोषतादवस्थस्याप्युपलक्षणी
यत्वात् दोषद्वयस्यापि परिहारं प्रतिजानीते उच्यते इति स्वतंत्रः परिसंख्याविधिः क्वापि नांगीक्रियते किंतु कचिदपूर्वविधिद्वारकः कचिन्निय

अयंभावः नायं नियमविधिरपि नित्यप्राप्तत्वात् अनोनिवृत्तिः परिसंख्यैव आसन्नव्यवायापिषमयसेवास्तनिवृत्तिरिष्टा
कथं न हि व्यवस्थिति रित्कृतं उच्यते न तावत्परिसंख्याविधिना श्रुत्या निवृत्तिरित्युच्यते तथासति स्वार्थत्यागप्राप्त
बाधपरार्थकल्पनाच्चेति दोषत्रयं स्यात् अतः कचित्प्राप्त्यतोऽप्यर्थस्य प्रापणमनर्थकमित्यपूर्वविधिद्वारा न्यनिवृत्तिः-

व्यवस्थितिस्तेषु विवाहयज्ञसंस्काराग्रहैरास्तनिवृत्तिरिष्टा

फलतो भवति इमां गृभ्णन् रशनामृतस्येत्यम्बाभिधानीमादत्त इत्यवरशनालिंगतो गर्दभाश्वाभिधानी रशनाद्वारा
प्राश्यतोऽयं त्रयापूर्वविधिद्वारा परिसंख्योच्यते ६१ ६२ ६३ ६४ ६५

यं विधिद्वारक इति प्रकृते तु नियमविधिद्वारकः परिसंख्याविधिरिति विधिद्वयोक्तेरप्यविरोधेन स्वीकृतपरित्यागादुक्तदोषासंभवः अपूर्वविधि
द्वारकपरिसंख्याविधावेव विधेयस्यावश्यानुष्ठेयत्वं नियमविधिद्वारकपरिसंख्यायां तु विधेयस्यावश्यानुष्ठेयत्वाभावात् अथ नापसंप्राप्तस्य
नित्यप्रापकस्य च प्रमाणस्य शाश्वतत्वे विधेयस्यावश्यानुष्ठेयत्वं न स्यान्नित्यत्वे तु न विधेयस्यावश्यानुष्ठेयत्वमिति सिद्धांतीत्यापि निवृत्तिरपि संभ
वतीति दोषद्वयसमाधिरुच्यते इत्यर्थः प्रतिज्ञातमर्थं सहेतुकं सोदाहरणं सप्रमाणं उपपादयितुमुपक्रमते न तावदित्यादिना परिसंख्या
विधिनेनिकर्तृनिवृत्तीया श्रुत्येनिकरणोऽयं त्रिपरिसंख्या विधिना श्रुत्याशब्देनान्यनिवृत्तिर्नोच्यते अन्यनिवृत्तिः शब्दार्थो न भवति किंतु अ
र्थो देवसंन्यते तथासति शब्दतएवान्यनिवृत्तिप्रतिपादनांगीकारे सतीत्यर्थः स्वार्थत्याग इति इत्यम्बाभिधानीमादत्ते इति परिसंख्याविधिवा

स्ये अनेन मंत्रेणाश्वाभिधान्यादानं कर्तव्यमिति स्वार्थस्तत्राश्वाभिधानीमादत्तं इति वाक्यस्यानेन मंत्रेण गर्दभरशनादानं न कर्तव्यमिति शब्दांगीकारे अ
 श्वाभिधान्यादानस्य स्वार्थस्य त्यागः विध्यपेक्षायाः परस्य निषेधस्यार्थः गर्दभरशनादानं न कर्तव्यमिति स्वार्थस्य कल्पना लिंगान्तरशनादौ ये स्य प्राप्त
 स्य मंत्रस्य गर्दभरशनाग्रहणे बाधः इति दोषत्रयं स्यादित्यर्थः तत्राद्यं दोषद्वयं शब्दविषयं तृतीयदोषोर्थविषयः फलतो न्यनिवृत्तिरिति पक्षे पि प्राप्त
 बाधोऽस्येव तथापि न स्यात्किं त्वाद्वास्तविकभावाद्दानदोषः ततो दोषत्रयप्रसंगाभावात्पूर्वविधिद्वारको वापरिसंख्याविधिरङ्गीकार्य इत्याह अ
 नः कृत्स्नान्यतोपीति यथा प्राप्तस्य प्रापणमनर्थकमेवं विधिप्रवृत्तिक्षणे प्राप्तिरहितस्य विधिप्रवृत्त्युत्तरकाले प्राप्यतोपि प्रापणमनर्थकमिति दृष्टान्तव्यं
 कमपि पदं श्रुतिर्हितं बलितप्रवृत्तिकालिङ्गात्पूर्वमेव प्रवर्तते श्रुतिर्लिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमारब्धे पूनरोत्तरापेक्षया पूर्वपूर्वस्य प्रथमं प्रवृत्तेः यथा
 ऐन्द्रागार्हपत्यसुपनिषत्तद्वत्त्रिंशे नैन्द्रोपस्थाने मंत्रविनियोजनात्पूर्वमेव श्रुत्यागार्हपत्योपस्थाने इन्द्रपदोपेतो मंत्रो विनियुज्यत एवमिदमगृष्णान्
 रशनामृतस्येत्याश्वाभिधानीमादत्त इत्यत्र लिंगप्रवृत्तेः पूर्वमेव श्रुतिरश्वाभिधान्यादाने मंत्रविनियुक्ते श्रुतिप्रवृत्तिक्षणे लैंगिकविनियोगप्राप्त्यभावादपूर्व
 विधिरयं एतद्विध्यभावेऽपि रशनाग्रहणप्रकाशनसामर्थ्यरूपा लिंगान्तरादश्च रशनादाने प्राप्यति ऋतस्याव्यभिचारितफलस्य क्रतोः संबन्धिनीरशनां

यथोक्तं तत्रवार्तिके अप्राप्तविधिरेवायं अनोमंत्रस्य निश्चितः परिसंख्याफलेनोक्तानविशेषः पुनः श्रुतेरिति १

एशुरज्जुं अगृष्णान् इति मंत्रार्थसत्त्वात् यथावर्हिर्देवसदनं दामीति मंत्रो विधिर्विनेव बर्हिश्छेदः प्रकृष्टनसामर्थ्या लिंगादेव बर्हिर्वर्धनं प्राप्नोति न हनू अ
 तः प्राप्यतः प्रापणं अनर्थकमिति विधिवैध्यर्थे प्राप्ते रशनालिंगसामान्यादश्च रशनादानं इव गर्दभरशनादानेऽपि मंत्रः प्राप्यति च यनेश्च रशनादान
 स्येव गर्दभरशनादानस्याप्यनुष्ठेयमानत्वात् ततो गर्दभरशनादाने मंत्रनिवृत्तिर्विधेः फलमिति फलतो न्यनिवृत्तिप्रयोजनो पूर्वविधिद्वारकः परि
 संख्याविधिः आज्यभागो यजनीत्यपि अपूर्वविधिद्वारा परिसंख्या उपदेशादतिदेशस्य विलंबितप्रवृत्त्याऽज्यभागो यजनीति विधिप्रवृत्तिक्षणे प्रा
 तिदेशादाज्यभागाद्यं समूहप्राप्त्यभावात् अपत्रवार्तिकं प्रमाणयति अत्रामेति अतः श्रुतिप्रवृत्तिक्षणे लिंगप्राप्त्यभावादप्यनिवृत्तौ शाब्दादि
 दोषत्रयप्राप्तेऽयमश्वाभिधानीविधिरपूर्वविधिरेव मंत्रस्य निश्चितः परिसंख्यागर्दभरशनादाने मंत्रनिवृत्तिस्तु फलेनोक्तसूचिता ननु लिंगे
 न रशनासामान्येन विनियोग उक्त इति अश्वाभिधानीमादत्त इति श्रुतेः पुनरश्च रशना रूपो विशेषः उक्तः इत्यवगम्यते इत्यस्तु न तश्च श्रुत्या
 लैंगिकविनियोगस्य बाधोऽप्यसंभवात् उपसंहारन्यायेन श्रौतलैंगिकविनियोगोपरोक्तवाक्यत्वसंभवात् उपसंहारो नाम सामान्यप्राप्तस्य विशेषे संकोचः
 यथा पुरोडाशं चतुर्थीकरोति इति पुरोडाशसामान्यप्राप्तं चतुर्थीकरणमाग्नेयं चतुर्थीकरोतीति वाक्ये नाग्नेये संकोच्यते तेन वाक्यद्वयैकवाक्य

नातद्वदत्रसंभवात् लिंगबाधेनगर्दभरशनानिहानिफलकत्वंविधेर्नसंगच्छतेनत्राह नविशेषः पुनः श्रुतेरिति लिंगेनसामान्यतोऽवगम्यनेविशेष
स्तुष्टुनेर्गण्यतेति नवाच्यमित्यर्थः श्रौतविनियोग-क्षणेऽलिंगेनसामान्यविनियोगोक्तेरेवाभावेनउपसंहार-न्यायवैलक्षण्यात् उपसंहारेहिप्रथमसामा-
न्यप्रवर्तनेपश्चाद्विशेषः प्रवर्तनेनप्रथमंश्रुत्कृतविशेषप्रवृत्तिः पश्चात्सामान्यलिंगबोधकप्रवृत्तिरिति नियमविधिद्वारापरिसंख्यामाह कचिदिति पंच-
नखप्रक्षणास्यरागतो नित्यप्राप्तत्वादपूर्वविधिर्न दोषत्रयदुष्टत्वाच्छाब्दीपरिसंख्यापिन नतः पक्षप्राप्त्यभावेऽपिपरिशेषाभियमविधिः तस्यचाप्राप्तांश-
पूरणरूपफलाभावादिनरनिवृत्तिः फलत्वेनकल्प्यते अतएवव्याकरणशास्त्रेऽस्मृतांतरेर्नित्यप्राप्तिविषयेआरभ्यमाणः सर्वोपि परिसंख्याविधिर्निय-
मविधित्वेनव्यवहियतेसार्थत्यागादिदोषत्रयपरिहारायचविधिसुखेनप्रवृत्तिंस्वीकृत्यनियमार्थवैयकारगर्भितएवप्रायोक्तव्यार्थाकास्त्वच्यते न-
तुनत्रगर्भितः अन्यथोभयप्राप्तौकर्मणीत्यादेः कर्मण्येवषष्ठीनिवृत्तिर्नोच्यते किंतुकर्मपदस्यकर्तरि लक्षणाभ्रजः अध्याहास्वकृताकर्तारिषष्ठीने-
त्येववृत्तिरुच्येन राजपुरुषादौचकृत्तत्विनसमासाश्चेतिप्रातिपदिकसंज्ञेनिर्ग्रन्थाश्चनसंगच्छेरन् नियमस्यनिषेधसुखेनप्रवृत्तौसमासग्रहण-

कचित्तुरागतो नित्यप्राप्तस्याप्राप्तांशपूरणलक्षणास्यनियमफलस्याभावाभियमविधिद्वाराफलतः परिसंख्याभवति यथा-
चपंचपंचनखाभक्ष्याइतिनथारागतो नित्यप्राप्तस्यव्यवायादेर्विवाहादिनियमेनाभ्यनुज्ञाद्वारापरिसंख्येति ननुयदिअभ्य-
नुज्ञासमात्रमेतद्भवेत्तर्हि ऋतुस्नानांतुर्योभार्यसन्निधौनोपगच्छति घोरयात्रांभूणहत्यायांपच्यतेनात्रसंशयइतिदोषत्रयणंनस्यात्

स्यवाक्येप्रातिपदिकसंज्ञानेत्यर्थकत्वेनराजपुरुषादौसंज्ञाविधायकत्वाभावात् तस्मात्पंचनखप्रक्षणादौनियमविधिद्वारकः परिसंख्याविधिर्व्याकर-
णशास्त्ररीत्यायुक्तइति यथापंचपंचेति पंचपंचनखाभक्ष्याब्रह्मक्षत्रेणराघव शशकः शल्लुकोगोधाकूर्मः ख ड्ढी चपंचमइतिपंचैवपंचनखाभ-
क्ष्याअर्घ्यादितरेवानरादयो नभक्ष्याइति अत्रहिविधिविषयस्यपंचानांप्रक्षणास्यावश्यकत्वं न भक्षणाकरणोप्रायश्चित्ताभावात् किंतुपंचेतरभ-
क्षणेप्रायश्चित्तं एवंव्यवायादेरावश्यकत्वाभावाद्धार्यागमनाद्यकरणोप्रायश्चित्तंनकिंतुपरदार गमनादौप्रायश्चित्तमितिप्रवृत्तेयोजयति तथेति
एवंविधेयस्यावश्यकत्वानावश्यकत्वेबीजंस्थूलबुधिसमाधानायव्यंजयित्वैनदपिनसर्वव्यापके व्याकरण शास्त्रेनियमद्वारकपरिसंख्याविषयेव-
वक्ष्यानुष्ठेयत्वदर्शनात्तद्वदत्रापिअवश्यानुष्ठेयत्वमस्तिनिगृह्यांशंकांमनसिनिधायवश्यकत्वानावश्यकत्वेबीजांतरव्यंजयन्नाह रागतइति
नित्यवदितिच अयंभावः मात्रावश्यकानावश्यकत्वेऽपूर्वविधिद्वारकत्वनियमविधिद्वारकत्वेएवबीजंकिंतुपक्षप्रापकस्यउभयोर्नित्यतः
प्रापकस्यचप्रमाणस्यशाश्वतिकत्वाशाश्वतिकत्वेबीजंनवहंतीत्यादिनियमस्थलेपि तंतुलनिष्पत्त्यासंपकनित्यप्रवृत्तपुरोडाशादिविधिबलादेवावधानस्या

वश्यानुष्ठानं ननु नियमविधिबलान् स्वतएवावधाने प्रवृत्तं प्रतिनियमविधिप्रवृत्त्ययोगात् एवं वेदाध्ययनादावपि योज्यं तथा परिसंख्यास्य
 लोपिरशनालिंगस्यातिदेशस्य नियमे प्रवृत्तत्वात् बलादेवावधानं ननु परिसंख्याविधिबलात् परिसंख्यायाः अन्यनिवृत्तौ नात्यर्थेणावश्यकत्वेनात्यर्था-
 भावात् एवं व्याकरणशारूपेपिसामान्यविधीनां नित्यत्वादेव परिसंख्याविषये वश्यानुष्ठेयत्वमूढं प्रकृते तु यथापंचनखभक्षणदौ नित्यतः प्राप-
 कस्य रागस्य कादाचित्कत्वेन शश्वद्वृत्यभावात् रागसत्त्वे भक्षणं रागाभावेन भक्षणं इति नियमविधेयस्यावश्यानुष्ठानं एवं स्त्रीसंगादौ नित्यतः प्रवर्तकस्य
 रागस्य शाश्वतकत्वाभावात् रागसत्त्वे वश्यानुष्ठानं विरागिणा तु नावश्यकत्वं एतद्भ्रंजनौ नित्यवत्त्वात् नित्येति वति प्रत्ययः रागस्य सर्वपुरुषे सर्वकाले च नि-
 यतत्वाभावेन नित्यत्वाभावादिति एतामेव गूढांशं कां स्पष्टमाह न नित्यादि ना भ्रूणहत्यागर्भहत्या श्रवणं न स्यादिति दोषश्रवणाभियमविधि-
 द्वारकपरिसंख्याविषयेपि अवश्यानुष्ठेयत्वं अस्त्वित्यर्थः समाधानं स्पष्टयति मनसिकाम इति रागस्यैव मूलप्रवर्तकप्रमाणत्वान्नि यमद्वारकपरि-
 नैष देषः मनसिकामेसत्यपि तस्यामरुच्याद्देष्टादिना यातामनुपगच्छतो दोषश्रवणोपपत्तेरिति सर्वमनवद्यं ११

संख्याविधेस्तु इतरनिवृत्तावेव नात्यर्थेणावश्यानुष्ठानेनात्यर्थाभावात् रागाभावे प्रवर्तकप्रमाणस्यैवा प्रवृत्त्यानुष्ठानाभावे दोषाभावोऽपुन एव एव
 मग्नीषोमीयादेः पशुद्रव्यकयागस्य स्ररासुक्तसौत्रामण्यादेः श्वविषयरागिणिपुरुषैतः करणशुद्ध्यभावात् विषयरागाभावेनः करणशुद्धिर्नास्ति
 ध्याकर्माधिकाराभावात् ज्ञाने भक्तौ वाधिकारोत्पत्त्या न्योतिष्ठं माद्यनुष्ठानस्यैवावश्यकत्वाभावात् आभिषमद्यसेवयोरनावश्यकत्वं न त्वन्नन्योति-
 ष्ठोमः कार्यो मांसमात्रं न भक्षणं यमिति नात्यर्थे विधिर्वैगुण्यापातान् स्रराग्रहस्य कलिकर्ज्यत्वात्कलौ सौत्रामणिर्येन कार्य इति केचित् अन्येतु सौत्रा-
 मणिः कार्यः स्रराग्रहस्थाने प्रतिनिधिः कार्य इत्याहुः मम तु श्लोकनात्यर्थे एवं प्रतिभाति व्याघादिपुरागतः प्राप्तत्वात् पूर्वविधिर्न पक्षप्राप्त्यभा-
 वान्नियमो न दोषत्रयग्रस्तत्वात् पूर्वनियमयोर्द्वारत्वात् संभवाच्च परिसंख्यापि न किंतु सामान्यप्राप्तस्य विशेषे संकोचरूपः उपसंहारः नयादि
 यथा पुरोडाशं चतुर्धा करोतीति पुरोडाशसामान्ये प्राग्वचतुर्धा करणमाग्नेयं चतुर्धा करोतीति वाक्ये प्राग्नेये संकोच्यते नात्र नियमः परिसंख्यावार्त्ता
 मांसकैरुच्यते एवरागतः पंचनखसामान्ये प्रासं भक्षणं पंचस्रपंचनखेषु संकोच्यते परिसंख्यादाहं तु इत्यस्याभिधानीमादन्न इत्यादिकं म-
 पूर्वविधिद्वारकमेकविधेयत्वात् स्त्रीसामान्ये कालसामान्ये च व्याघातः प्राप्तः क्रतौ भार्यायां च संकोच्यते एवमाभिषमसेवादावपि योज्यं तथा च
 विधिबलात्त्यास्यभावेन राग एव प्राप्तत्वेन निवृत्तिरेव विरागिणा विद्येति इत्यमेतत्पक्षे श्लोकयोजना व्याघादयो नित्यारागतः प्रासा इति
 तेषु चोदनाकोपि विधिर्नास्ति नहि क्रतौ भार्यासुपेयादित्यादिकोऽर्थः तत्राह व्यवस्थितिरिति अव्यवस्थया सर्वत्र रागतः प्राप्तं च व्याघादि-
 कं तस्य विवाहयज्ञस्रराग्रहैर्व्यवस्थायि क्रियते उपसंहारापरनामा संकोचः क्रियते इत्यर्थः तस्माद्विधेरभावाच्चूलभूतप्रापकरागस्य दुर्ब-

ललाटचिह्नारेणापनोद्यत्वाच्चविरागिणां निवृत्तिरेवेष्टानप्रवृत्तिरिति इति श्रीमदनंतोपाध्यायसूरिसूनुकाशीनाथोपाध्यायविरचितो लोके
व्यवायेति श्लोकटीकाप्रकाशः समाप्तः श्रीपांडुरंगः प्रसन्नोस्तु राक्षसाब्दे च वैशाखे मासि षष्ठ्यां रवौ शुभे श्रीकाशीनाथोपाध्यायैरवि
तः सखबोधनः १ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

इति एकादशस्कंधस्थलोके व्यवायमिषेति श्लोकटीका व्याख्या समाप्ता. ७

अथ श्रीमद्भागवतस्य प्रथमश्लोकस्य श्रीधरीयटीकायाः व्याख्याप्रारंभः

श्रीशिवंदे श्रीगणेशाय नमः श्रीरुक्मिणीसमेतं श्रीमद्विठ्ठलविभुं गुरुं स्वशुभः श्रीकाशिलासहेतुं श्रितकामदुष्कां प्रसारसंवंदे १ श्रीभागवत
निधिर्यटीकाट्टिरकारियैः श्रीधरस्वामीपादांस्तान्दंभेभक्त्यैकदर्शनान् २ श्रीमद्भागवतस्कंधतोषणिसारसंग्रहं मेपुराणानां वेदचतुष्टय
व्याख्यानपूतपंचमवेदरूपतत्प्रमाणतो विस्तारेणोपपादितं ततएव ज्ञातुमलमिति नेह हितन्यते तत्र तावत्साकारब्रह्मभजने नैव अभीक्षितं च
तुर्वर्गसिद्धिरिति श्रीमद्भागवतसिद्धांतसूचयन् निजोष्टदेवतासु स्मरणरूपं भंगलभाचरति वागीशेति सरस्वतीयस्य मुखे इत्यर्थः अथवा ई
शाविधिनिषेधैर्जीवान् नियमयंती वेदलक्षणावाक्यस्य मुखे इत्यर्थः अनेन तद्दत्तानुस्मरणान् अपरविद्यावाग्निध्वनिता यदुरस्मिं

श्रीगणेशाय नमः श्रीपरमेहंसास्वादिनचरण कमलचिन्मंकरंदाय भक्तजनमानसनिवासाय श्रीरामाय
वागीशाय स्य वदने लक्ष्मीर्यस्य च वक्षसि यस्यास्ते हृदये संवितां नृसिंहं महं भजे १ ७ ७

धिष्ठात्रीश्रीः हेमरेखारूपेणास्ते इति सच्चिन्मूर्तेर्भागवति चिज्जडभागाभावेन देहदेहिभागसंभवेऽपि यत्तूवदनादिस्मरणान्
इष्टसाधनसंपत्ताप्तसिद्धिः अनेन त्रिवर्गलाभः विद्यालक्ष्मीभ्यां हि त्रिवर्गसिद्धिः यस्य हृदये संविता परविद्या आस्ते इति त-
द्भजनाद्ब्रह्माख्येयज्ञानरूपपरविद्याप्राप्तिरिति सुक्तिरिति स्थिः अत्र हृदयसंविदो रभेदात्पूर्ववद्व्यपदेशः तन्नरसिंहमूर्तिर्भागवतं की-
र्तनमनादिभिः सेवेन तुर्वर्गलाभायेत्यर्थः यावैसाधनसंपत्तिः पुरुषार्थचतुष्टये तया विना तदा भोति नरो नारायणाश्रयः धर्मार्थ-
काममोक्षारब्धयश्छेद्ये आत्मनः एकत्येव हरेरुत्तरकारणपादसेवनमित्युक्तेः १ ७ ७

इदानीं ग्रंथप्रतिपाद्यदेवतांप्रणमति विश्वेति अवसर्गोविसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः मन्वंतरे शानु कथानिरोधो मुक्तिराश्रय इति दशलक्षणा निलक्ष्य
 ते तानि च यो विश्वसर्गविसर्गादिकर्ता स परमात्मा श्रीकृष्ण इत्येवं प्रकारेण दशमस्य आश्रयस्य सर्वाधारस्य परमेश्वरस्य लक्षणानि संपद्यन्ते तथा च
 मुक्तिपर्यन्तैर्नैव भिन्नैर्लक्षणैर्बोधितं श्रीकृष्णं ब्रह्म न मामेत्यर्थः कृष्णारव्यमित्याख्यापदेन नामरूपवत्त्वोक्तापि मायातत्कार्यस्पर्शरहितमित्याह परं
 धामेति मुक्तप्राप्यमित्यर्थः इत्यमेव च तावदेवं च परं च धामेत्यत्र भाष्यकारैर्व्याख्यातं जगतो धाम आश्रय इति दशमलक्ष्यरूपतोपपादनं यद्वा
 जगद्दामयस्येति विश्वानुस्यूतत्वेन अंतर्यामिरूपता नमामेति प्रार्थनायां प्राप्तकाले लोड् बहुवचनं तु अस्मदोद्दयोऽत्येकत्वेऽपि साधु २ हरिह
 रयोरभेदज्ञानान् निर्बोधेष्टमिद्विरिति बोधयन्नेतौ प्रणमति माधवेति ईशा इति ईश्वरद्वयासंभवादभेद एव तयोः पर्यवस्यतीत्यर्थः नामरूपा
 दिभेदस्तत्तत्तद्भक्तप्रीतिवशात् ज्ञात इति भावः ननु कंमातचरणैः हरहरयोः प्रकृत्यैक्यं साधनैक्यं तथापि तौ प्रत्यये भजनां रूपासं प्राप्तौ भिन्नरू
 पतामिति व्याख्या अत्र हरिहरशब्दयोस्तदर्थभूतविष्णुशिवयोश्च प्रकृतिश्चिद्रूपतास्वभावोत्पन्नहरण इति धातुश्च साधनं भजनादिकं कर्तृध
 र्यप्रत्ययगुणोत्पादनं च प्रत्ययः प्रतीतिः प्रत्ययसंज्ञकाविकाराकारौ च रुचिः इच्छा मेघश्यामकपूरगौरकांतिश्च रूपं चतुर्भुजपंचमुखत्वा
 विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितम् श्रीकृष्णारव्यं परं धाम जगद्दाम नमामतत् २ माधवो माधवावीशो सर्वसिद्धिः ३

विधायिनौ वंदे परस्परमात्मनो परस्परानुतिप्रियौ ३ संप्रदायात्तुरोधेन पौर्वापर्यानुसारतः श्रीभागवतभावार्थदीपिकेयं प्रनयते ४
 दि अकारांते कारांतशब्दरूपं च योज्यं भजनां नामसेविनां इच्छयाविकारादिप्रत्यये कृते सतीत्यन्वयः अथ भक्तानां प्रत्यये प्रतीतौ कांत्या
 भिन्नरूपतामिति च ३ विशेषद्वयविशिष्टग्रंथरचनां प्रतिजानीते समिति संप्रदायो ब्रह्मादिपरंपरागता ह्येतादिरूपः तदनुवर्तनेऽपि पौ
 र्वापर्यानुसारणमावश्यकं अन्यथा कृष्णरूपभगवान् स्वयमित्यादिपूर्वापरवाक्यानालोचनेन अथाहमंशभागे नैत्यादावशावतारत्वादिव्याख्या
 नं स्यात् न हितया व्याख्यानेष्यद्वैतसंप्रदायो हीयते भेदवादिभिरपि पौर्वापर्यमनुश्रीयते इति संप्रदाय इत्फक्त्वं अथवा संप्रदायः श्रीम
 द्भागवतव्याख्यानपद्धतिः सायथा भगवता ब्रह्मणानारदं प्रति त्वमेतद्दिपुलीकुर्वन्ति उत्कृष्टपदिसा यथाहरो भगवति नृणां भक्तिर्भविष्यति
 सर्वात्म्यखिलाधारे इति संकल्पवर्णयेति हरिलीलाप्राधान्येन श्रीभागवतं वर्णयतु भक्तिरसविद्यानेन केवलं तन्वमिति एकंच यथा
 मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां इत्यादौ प्रपद्यन्त इत्यादि पदानां भगवदेकशरणाद्यर्थं विहाय ब्रह्माख्येक्यज्ञानार्थतादित्यारव्यानं भगवत्पादैः
 कृतं तथा च भक्तिप्राधान्यविधावेकवाक्यानां भक्तिरसविद्यातकज्ञानादिप्राधान्यतया व्याख्यानं न कर्तव्यमिति श्रीब्रह्मणा व्याख्यानप
 द्धतिर्विहिता अनएव नंदगोपकुमारायेत्यादौ न दयतीति नंदः गावेंदं पालयतीति गोपः कुंभविद्यां मारयतीति कुमारः नदश्चासौ गोप

श्रीसौकुमारश्चैतन्वं श्रीभागवतं व्याचिर्कीर्तुः कश्चिद्विपश्चिद्गवतं वनिवारि न इति महाजनप्रसिद्धिः तथा च ब्रह्मोपदिष्टमक्तिप्राधान्यं
संप्रदायानुरोधेनेत्यर्थः तदनुरोधं पिपौर्वापर्यानाम्नोचने पूर्वोक्तं श्रीकृष्णो अंशतया व्याख्यानं मायाप्रतिबिंबत्वं माधिकविग्रहं त्वमध्याय-
भिर्जेत भेदादित्याख्यानं चापि स्यात् स्वरसनः पौर्वापर्यालोचने ननु नैतदिनिर्वापर्यानुसारत इत्थं भावार्थदीपिकेति ग्रन्थनाम ४ स्वर्गं
परिहरति केन अत्र यद्यपीति शेषः अणुनापयोनिधिमथ न वत् अत्यमनेर्यं प्रतिज्ञातार्थसिद्धिरसंभाविता यद्यपीत्यर्थः ५ तस्मिद्विसंभा-
वयति मूकमिति अत्र तथापीत्यादिः याचामूकं अलं पर्याप्तं भूयित्वा करोतीत्यर्थः लंघयने इत्यत्र आत्मनेपदसाधुत्वाय क्रियाफलस्य क-
तृणाभित्वयोजनाया सो न कार्यः नतानसोपानपरं परामिवेत्यादौ कालिदासादिभिर्वहुशस्तन्यार्थादाया अनादृत्यात् अत्र माधवेति गुरुना-
मेति संप्रदायविदः तेन गुरुवंदनमपि फलितं ६ भक्तिभक्तभगवन्माहात्म्यप्रतिपादकं श्रीभागवतशास्त्रमेव अवगणयितुं पूजनवंदनादि-
ना सेवितं कामिमोक्षादिसकलपुरुषार्थप्रदं किमुत भक्ताभक्तिर्भगवांश्चेति व्यंजयितुं तथात्वेन श्रीमद्भागवतशास्त्रं वर्णयति श्रीमदिति श्री-
मद्भागवतमिति षडक्षरं नाम यस्य श्रीमद्भागवते महासुनिकृते इत्यादिषु मूले तथा व्यवहारात् भागवतमिति व्यवहारस्तु भामासत्येति वत् पू-
काहं मदमक्तिः केदेवं धनं क्षीरधारिधेः किं तत्र परमाणुवैयत्र्यमज्जनिमंदरः ५ मूकं करोति याचालं पंगुलं घयते गिरिम् यत्कृपातमहं वं
दे परमानंदमाधवम् ६ श्रीमद्भागवताभिधः स्मरत रूक्तां कुरः सज्जनिस्संघेर्द्वादशभिस्ततः प्रविलसद्भुक्त्यालवालोदयः द्वात्रिं-
शान्निशतं च यस्य विलसच्छारवाः सहस्राण्यलं पर्णान्यष्टदशोष्टदोः तिस्रस्तमोर्वर्तिसर्वोपरि ७ ७ ७
र्वपदलोपात् तारः प्रणवः अंकुरो यस्य ७७ जन्माद्यस्येति प्रणवोच्चारपूर्वकोत्पत्त्यारंभः केचिन् ७७ नैमिषे निमिषक्षेत्रे इत्यत्र प्रमाणं पठं-
ति द्वात्रिंशच्च त्रयश्च शतानि चेति त्रिपदं द्वादशः कपिजलानालमेतेत्यत्रेव अनिर्धारितविशेषं बहुलं त्रित्वे पर्यवस्यति तेन पंचत्रिंशदधिक-
शतत्रयसंख्याः शारवा इत्यर्थः समाहारोत्तरं द्वादशे तु त्रिंशतीति स्यादिति वत्साहरणलीलारंभे प्रपठितं एतेनाद्यास्तरवधाद्यध्यायाभावाभिप्रा-
यं द्वात्रिंशदभिनिर्दिष्टविदुः क्षेपितं प्रत्युक्तं हरिलिलालाग्रं येषोपदेवेन निरोधोदशमस्कंधेन वत्सध्याय ईरितः इत्थं प्रक्रम्य वधश्च वत्सवत्
योस्तथा यास्तरभोगिनः वत्सचोरब्रह्ममोहो ब्रह्मणा स्तवनं हरेरित्युक्तत्वेन तद्दिरोधापनेः अष्टदशच स हस्राणीति पृथक्पदेनान्वयः समासे
अष्टदशोति स्यात् ७ परंपरमेश्वरमिति विंबभूतमीश्वरमित्यर्थः तेन मायाप्रतिबिंबितेश्वरव्यावृत्तिः हेतान्त्रप्रक्रिया तत्राद्यायथा-
अविद्याप्रतिबिंबो जीवः मायाप्रतिबिंब ईश्वरः सच्चउपाधिभूतमायायास्त्रिगुणत्वान्ननु गुणविशिष्टमायाप्रतिबिंबभेदेन ब्रह्मविष्णुशिवरू-
पः विंबभूतस्तु परमेश्वरो निरुपाधिकं ब्रह्मैव सचादिनारायणः श्रीकृष्ण इत्यादिपदेन न्यवह्रीयते शिवपुराणादौ च परशिवादिपदैः सच

स्वांशमायाप्रतिबिंबिते श्वर धर्मैः सृष्ट्यादिकृतत्वादिभिरभिनिष्ठिते द्वितीयायया अविद्यामायाचकैवतत्प्रतिबिंबोनीवः बिंबभूतंचैनन्यं
इश्वरोनिरुपाधिकणवसगकणवसृष्टिस्थितिप्रलयकृतत्वाद्यारोपितधर्मैर्ब्रह्मविष्णवादिभेदव्यवहारभाक् बिंबवत्प्रतिबिंबत्वाभ्यां अनाक्रान्तं
शून्यचैनन्यनिर्धर्मकब्रह्मेति अत्रशास्त्रेद्विविधाप्रक्रियापलभ्यत सर्ववाएतन्शास्त्रपरमतात्पर्यगोचरोविंबभूतः परमेश्वरो निर्गुणं ब्र-
ह्मैवतत्राभिलभ्यमानगुणानां चिन्मयत्वेन प्रकृतिपरिणामभूतगुणाश्रयत्वाभावात् स्पष्टंचेदं मांभजंतिगुणाः सर्वे निर्गुणं निरपेक्षकं
सद्वदं प्रियमात्मानं सांस्यासंगादयोगुणा इत्यादौ लिङि विधिङि छांदसमिति ध्येचिंतायासीत्यस्माद्व्यत्ययो बहुलमिति सूत्रेण परस्मैपदव्य-
त्ययादात्मनेपदं छंदस्य भययेत्कभयसंज्ञायां सार्वधातुकत्वात् सीयुटः सकारलोपः अर्धधातुकत्वाच्च भावः बाहुलकान्ध्यायनेः संप्रसार-
णं हल इति दीर्घः इति वैदिकप्रक्रियास्थसूत्रैः साधनीयमित्यर्थः स्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यामिति यत्स्वरूपान्तर्गतं सादितरव्यावृत्ततया
लक्ष्यं बोधयति तत्स्वरूपलक्षणं यथागोः सास्त्राशृंगादि यावत्तुल्यकालमनवास्थितत्वेन स्वरूपान्तर्गतं सत्तुल्यलक्ष्यं इतरव्यावृत्तं बोधयति

अथ नानापुराणशास्त्रप्रबंधैश्चिन्तप्रसन्निमलममानस्तत्रनत्रापरितुष्यन्मारोपदेशतः श्रीमद्भगवद्गुणवर्णनप्रधानं भागवतशास्त्रं प्रा-

जन्माद्यस्य यतोऽन्यादितरतश्चार्थेऽभिज्ञः स्वराट् तेने ब्रह्म तदाय आदिकवये मुत्थं नित्यत्सूरयः

रीप्सुर्वेदव्यासस्तस्मिन्पाद्यपरदेवताः सुस्मरणलक्षणमंगलमाचरति जन्मादीति परंपरमेश्वरम् भीमहीति ध्यायते लिङि छांद-

संध्यायेमेत्यर्थः १ ७२

७२

तत्तटस्थलक्षणं यथागोविशेषस्यालंकारविशेषादि देवदत्तगृहस्थककादिवैप्रकृते सत्यं ज्ञानमनंदश्च परमेश्वरस्वरूपमेव सत् अस-
ज्जडदुःखप्रपंचव्यावृत्ततया बोधयतीति स्वरूपलक्षणं संपद्यते जगज्जन्मादिकारणत्वं तु तटस्थलक्षणं न हितत्सर्वदास्मिन्प्रलयादिकाले न दभा-
वात् अतः स्वरूपान्तर्गतं सदाकाशादिव्यावृत्तमन्वितं लक्षयतीति तटस्थलक्षणं तदाह तत्र स्वरूपेत्यादि सत्यपदं ज्ञानानंदयोरुपलक्षणं
भूतैर्द्रियेति तमःसर्गः आकाशादिभूतपंचकं रजःसर्गः कर्मेन्द्रियपंचकं प्राणपंचकं च सत्यसर्गः ज्ञानेन्द्रियपंचकं अंतःकरणचतुष्टयंतज-
दिद्रियाद्यधिष्ठानदेवताश्चेति विभागः ऊद्यमिति वारिणिसमुद्रजले दूरत्वदोषेण नीलशिलाबुद्धिः यथावासभ्यां जले स्थलभ्रमोदुर्योधन-
स्य अंधकारस्थरत्नरूपमृदिस्वदिरंगारभ्रमइत्यादि अत्रपक्षे अकारप्रश्नेषेण अमृषापदं सत्यवाचकं कृत्वा सत्यवदिति सत्यसदृशो-
लाक्षणिकं कथं इति गौरवं इत्यस्वरसादाह यद्वेति यत्रेत्यनेनेति यत्रशक्त्यादौ रजनादिभ्रमाधिष्ठानत्वं तत्र सर्वत्रावरणदृष्टं इत्यत्रा-
प्याकाशादिभ्रमाधिष्ठानत्वोक्त्या उपाधिना शेषहेत्वज्ञानेन संबंधः परमेश्वरस्य प्रतीयते तथाच अज्ञानसंबंधेन सत्यस्यात्परमेश्वरत्वं

अज्ञानसंबंधो हि सर्गाद्यकालेतदाश्रयत्वरूपो वाच्यः तदानीं अज्ञानाश्रयाणां जीवानामभावादनस्तत्संबंधं वारयतीत्यर्थः महसास्वरूपज्ञानेन कपटमज्ञानसंबंधादि अयं भावः अनाद्यतसंविद्रूपे विबभूवते ईश्वरे अज्ञानाश्रयत्वासंभवात् अज्ञानविषयमात्रेण भवमाधिष्ठानना न च ताव ता एव श्रयहा निः अज्ञानविषये मण्यादौ कपटिकाद्यारोपेपि स्वरूपप्रकाशादेर्बाधादर्शनात् सृष्टिप्राक्कालेपि अनादिजीवानां अज्ञानाश्रयाणां स्वरूपेण सत्त्वान्नकाप्यनुपपन्निरिति जन्मादिर्यस्येति तद्रूपसंविज्ञानो बहुव्रीहिः जन्मस्थितिभंगं समाहारः समासार्थः समाहारे न पुंस कलैकत्वयोः सत्त्वान् जन्मादीनि न पुंसकैकवचनं यत्तदिति पंचम्यर्थस्तसिद्ध निमित्तोपादानोभयपरः यस्मात्परमेश्वरात्कर्तृरूपादानाच्च भवतीत्यर्थः यत इत्यव्ययनिर्देशो न कारणस्याविरुद्धत्वं ध्वन्यते तत्र परमेश्वरस्योभयविधकारणत्वे हेतुः अन्वयादिति यत्तत्त्वत्वे यत्तत्त्वत्त्वमन्वयः यदभावे यदभावेऽतिरेकः यथा मृदः कुलालस्य वासत्वे घटोत्पत्तिस्तत् तदभावे तदभावाधिकरणत्वं तत्तादौ घटोत्पत्त्याभाव इत्या न्वयव्यतिरेको प्रत्यक्षो मृदादेः कारणत्वे घटादेः कार्यत्वे च भानंतथा यत्र यत्र सद्रूपेण परमेश्वरस्य सत्त्वं घटः सन्न इति प्रत्यक्षतो दृश्यते तत्र कार्यत्वं यत्र स्वपुष्पादौ तदभावः स्वपुष्पसत् स्वपुष्पमस्तीत्यनुभवाभावात् तत्र कार्यत्वस्याभाव इति अन्वयव्यतिरेको दृश्यस्य कारण बहुवचनं शिष्याभिप्रायम् तमेव स्वरूपतदस्थलक्षणाभ्यामुपलक्षयति तत्र स्वरूपलक्षणसत्यमिति सत्यत्वे हेतुः यत्र

तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषाधाम्नास्तेन सदा निरस्तकुहकं सत्त्वं परं धीमहि १

स्मिन्त्रयाणां मायागुणानां तमो रजः सत्त्वानां सर्गो भूतेन्द्रियदेवनारूपः अमृषासत्यः ७२ ७३
लंजगन्तः कार्यत्वं च बोधयत इत्यर्थः अत्रार्थपदेन कार्यार्थकेन अन्वयग्रहाधिकरणमुपानं व्यतिरेकग्रहाधिकरणं स्वपुष्पादिकं तु व्यतिरे-
कार्थकादितरपदादाक्षेपलव्यमिति बोध्यं ननु मृदादिव्यतिरेकग्रहाधिकरणं तत्तादिसत्त्वं प्रसिद्धं स्वपुष्पादिकं तल्लीकमनुशास्यंतस्य
कथं व्यतिरेकग्रहाधिकरणता इत्यपरितोषादाह यद्वेति अन्वयादिपदस्य यत्तत्त्वे इत्यादिरर्थः पारिभाषिकः तं विहाय अवयवार्थं
योगीयोगिकोर्थः परिगृह्यत इत्यर्थः अनुष्ठानिस्तादात्म्येन प्रतीतिः व्यावृत्तिर्भेदः अर्थेषु कार्यकरणेषु कारणस्यानुवर्तमानत्वं का
र्यस्य व्यावृत्तत्वं च दृश्यते तेन यदनुवर्तमानं तत्कारणं यद्व्यावृत्तं तत्कार्यमिति निश्चयेन स्वरूपादिकारणो हिकारणावस्थायां कटक
कुंडलादिकार्येषु परस्परं कारणवस्थायां च नानुवर्तते इदं स्वरूपं कुंडलं स्वरूपं कटकं स्वरूपमिति तादात्म्येन प्रतीयमानत्वात् कटक
कुंडलादिकार्येषु परस्परं कारणवस्थायां च नानुवर्तते कुंडले स्वरूपं पिंडे च कटकादितादात्म्यप्रतीतिभावात् अतः कुंडलं कटकं न सु

वर्णपिंडः कटकं नेत्येवं भेदेन प्रतीयमानत्वात् व्यावृत्तत्वं कार्यस्य एवं घटः सन्नपटः सन्नइति विश्वकार्ये सद्रूपं ब्रह्मा नुवर्तते घटादिकार्ये तु पटादौ कार्ये सृष्ट्यग्रे कारणावस्थायानुवर्तते सृष्टिप्राक्कालिकं ब्रह्मघटो न घटः पटो नेत्यादिभेदप्रतीतिः अतो व्यावृत्तत्वात् विश्वकार्ये सद्रूपं ब्रह्मकारणमिति भावः ननु सिद्धांते निमित्तोपादानत्वोभयविधकारणत्वं परमेश्वरस्येष्टं अनुवृत्तिश्चोपादानस्यैव मृदादेर्घटादौ दृश्यते ननु निमित्तस्य कर्तुः कुलालादेः अतो नुवृत्तिव्यावृत्तिहेतुना कार्यकारणभावसाधने परमेश्वरस्योपादानत्वमेव सिध्येत् ननु कृतत्वमपि किं च पूर्वमीमांसकैः सृष्टिप्रलयानस्युपगमात् जगतो जन्मादेरप्रसिद्धौ जन्मादिकारणत्वं कथं तत्स्थलक्षणं स्यादित्याशंकाया माह यद्वा सावयवत्वादन्वयेति अथान्वयेतरपदाभ्यामन्वयव्याप्तिः व्यतिरेकव्याप्तिश्च गृह्यते तेनार्थेऽपि विबुधवचनव्यंजितवस्तुपरिच्छेदसहचारितसावयवत्वादित्येतोरध्याहारः सूच्यते तथा च अर्थेषु घटपटादिकार्येषु आत्मनि च गृहीतान्वयव्यतिरेकव्याप्तिकस्य सावयवत्वा

यत्सत्यतया मिथ्यासर्गोऽपि सत्यवत्प्रतीत्यनेन परसत्यमित्यर्थः अत्र हृष्टान्तः तजोवारिमृदां यथा विनिमयो व्यत्ययः अन्यस्मिन् नव्यावभासः स यथा धिष्ठानसत्तया सद्धव्यतीत्यत इत्यर्थः तत्र तेजसिवारिबुद्धिः मरीचिनो ये प्रसिद्धा मृदादिवा दौ वारिबुद्धिरित्यादियथा यथमूढ्यम् यद्वा तस्यैव परमार्थसत्यत्वप्रतिपादनाय नदितरस्य मिथ्यात्वमुक्तम् यत्र मृषैवायं त्रिसर्गो न वक्तुः सन्निहि यत्रेत्यनेन प्रतीतमुपाधिसंबंधं वारयति स्तेनैव धाम्नामहसानिरस्तं कुहकं कपटं यस्मिन् न तत् तत्स्थलक्षणमाह जन्मादीति अस्य विश्वस्य जन्मास्थितिभंगाय नो भवति नंधीमहीति तत्र हेतुः अन्वयादितरतश्चार्थेषु कार्येषु परमेश्वरस्य सद्रूपेणान्वयादकार्येभ्यश्चरकपुष्पादिभ्यस्तद्व्यतिरेकात् यद्वा अन्वयशब्देनानुवृत्तिरितरशब्देन व्यावृत्तिः अनुवृत्तत्वात् सद्रूपं ब्रह्मकारणम् मृत्स्रवर्णादिवत् व्यावृत्तत्वाद् विश्वकार्ये घटकुंडलादिवदित्यर्थः यद्वा सावयवत्वादन्वयव्यतिरेकाभ्यां यदस्य जन्मादिनतय नो भवतीति संबंधः ॐ

दिहेतोरस्येति पदवाच्यजगति पक्षे परामर्शादितरारणसामग्रिबलाद्यज्जन्मादिभिश्चिंततत् यतो भवति नंधीमहीत्यन्वयः तत्र हेतुपुरःसराव्याप्तिरन्वयव्याप्तिः साध्याभावपुरःसराव्याप्तिर्यतिरेकव्याप्तिः तथा च प्रयोगः इदं विश्वं जन्मादिमत्सावयवत्वात् यत्र यत्र सावयवत्वं घटपटादौ न जन्मादिमत्त्वं यत्र जन्मादिमत्त्वाभावः आत्मनि तत्र सावयवत्वाभावः तथाप्युधिव्यादिजगतोपि सावयवत्वाज्जन्मादिमत्वमिद्धिः एवं परिच्छिन्नत्वदृश्यत्वादिहेतुस्य व्याप्तिपक्षनादिकंचोक्तं एवं च अन्वयव्यतिरेकव्याप्तिवदनुमानेन जगति जन्मादिकंप्रसाध्य नकारणत्वं उभयविधंपरमेश्वरस्य श्रुत्यैव साधनीयमित्यभिप्रायः ॐ ॐ ॐ ॐ

तदाह तथाचश्रुतिरिति अन्वयव्याप्तिकमेव अनुमानं नम्यतिरेकव्याप्तिकं इति वेदांतिमते व्यतिरेकपदेन अर्थापत्तिश्चाह तया
चसावयवत्वाद्यन्यानुपपत्त्याचयज्जन्मादिसिध्यति नत् यत इत्यर्थः यतो निमित्तोपादानरूपात्परमेश्वरात् भूतानि आकाशादीनि
स्थूलशरीरांता निजायन्ते जातानि संति यं न जीवंति पोषणपालनादिकं लभन्ते प्रयंति नश्यंति संति यदभिसेविशंति यस्मिंस्तादा
त्येन प्रविशंति न द्रव्येति श्रुत्यर्थः आदिपदेन सञ्चत्यच्चाभवत् तदात्मानस्वयमकुरुनेत्यादि श्रुत्यन्तरसंग्रहः ननु नेयं श्रुतिरीश्वर
सजगदुपादानत्वादिपराचेतनद्रव्योपादानत्वादर्शनात् घटादिकार्यहिंसृदाद्यचेतनोपादानकदृश्यतेनेन मोहजडदुःखात्मकजम
तः तत्सदृशत्रिगुणं प्रधानमेव उपादानं युक्तं पुरुषसन्निधानमात्रेण प्रधानं स्वयमेव जगदाकारेण भवति नतत्र कर्तुरीश्वरापे-
क्षातस्मान् यतः प्रधानात् भूतानि जायन्ते प्रधानमेवात्मानं जगदाकारेण कुरुते इत्येवं श्रुतिभिरपि प्रधानमेव जगत्कारणत्वेन
प्रतिपाद्यत इति शङ्कते नहीति सजगत्कर्ता परमेश्वरो लोकान् पुनिश्चितं सृजै सृष्टिं करवाणि इति ऐक्षत आलोचिनवान् ततः

तश्च यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवंति यत्प्रयं स्य भिसंविशंतीत्याद्याः श्रुतयः स्मृतयश्च यतः सर्वाणि भूतानि
भवन्त्यादियुगागमे यस्मिंश्च प्रलयं यांति पुनरेव युगक्षु य इत्याद्याः तर्हि किं प्रधानं जगत्कारणत्वात् ध्येयमभिप्रेतं नेत्या
ह अभिज्ञो यः तम् स एक्षत लोकान् सृजा इति स इमां लोकान् सृजतेति श्रुतेः ईक्षतेर्नाशब्दमिति न्यायाच्च ॥

स इमां लोकान् सृष्टवान् इति श्रुत्यर्थः जगत्कारणस्य ईक्षणश्रवणाज्जडस्य प्रधानस्येक्षणासंभवान् श्रुतिभिश्चेतनमेव जगत्कारणं प्रतिपा-
द्यते न प्रधानं जडमेव द्रव्योपादान इत्यादि नियमः आरंभादिवादे दृष्टो न तु विवर्त्तवादे रज्जादौ सर्पादिभ्यमेजड रज्जादेरपि सर्पादिचेतनत्वो-
पादानत्वाददर्शनात् न विलक्षणत्वादिसूत्रैर्यथा सन्तः पुरुषात्केशलोमानि तथा क्षरासंभवतीह विश्वमित्यादि श्रुत्या च जगद्विसृष्ट-
शस्यैवे श्वरस्योपादानत्वसंभवोक्तेश्वेति भावः विस्मरोत्राकरे द्रष्टव्यः न्यायः श्रुत्यर्थनिर्णायकः सूत्रसमुदायः तत्रेक्षतेर्नाशब्दमिति
शारीरकमीमांसायां आदितः पंचमाधिकरणे सिद्धान्तसूत्रं अस्यार्थः न सांख्याभिमतं प्रधानं जगत्कारणमिति प्रतिज्ञा तत्र अशब्द-
मिति हेतुगर्भविशेषणं अशब्दत्वात् वेदशब्दाप्रतिपाद्यत्वादित्यर्थः कुतो वेदशब्दाप्रतिपाद्यत्वं इति शङ्कामाह ईक्षतेरिति स ईक्षते
त्यादि श्रुतिषु जगत्कारणस्येक्षणश्रवणादी क्षणं च जडे प्रधानेन संभवतीति वेदशब्दाप्रतिपाद्यमनो नकारणमिति न्यायोक्तिः ईक्षणश्रु-
तिरपि कथंचिद्विधानेनोप्येतेत्यादि शङ्कानिकर निरासाय नन्वीश्वरस्य कर्तृत्वादिकं वैषम्यादि दोषाप्रसंगार्थं जीवकर्मपेक्षया च जीवश्च

वेदस्तुति-
३५

स्वापरेद्युःप्रबुद्धः गुरुनिरपेक्ष एव वेदं पठति तद्वद्वै न दिनकल्पे तु महाकल्पादौ तु जातिस्मरवद दृष्टविशेषात्कल्पांतरात्तु भित्तकर्मोपासन
बललब्धब्रह्मत्वाधिकारः कल्पांतरस्य वेदं स्मरत्वित्यर्थः स्मरयोधिकारिणो ब्रह्मादयोपि सुहृन्तीति पूर्वोक्तस्मृतिपुराणबलात् ब्रह्मणाः
कल्पादौ वेदादिविषये मोहो निश्चीयते तेन सक्तप्रबुद्धन्यायस्य जातिस्मरत्वकल्पनस्य च बाध इत्यर्थः पूर्वपक्षोक्तहिरण्यगर्भश्च नौ तु
श्रुत्यंतरयोक्ता परमेश्वरान् ज्ञानादिप्राप्तिरूपसंहर्तव्येति भावः उक्तश्लोकार्थे निगमयति अतएवेत्यादिना अतएव परमार्थसत्य इति
गायत्र्याप्रारंभेणेति सर्वगायत्रीमंत्राव्यभिचारिधीमहीति पदसंवलितगायत्र्यर्थेन प्रारंभेणेत्यर्थः वक्ष्यमाणलक्षणवाक्येष्वपि द्रष्टव्य
मेव गायत्रीपदार्थो बोध्यः वेदप्रसिद्धचतुर्विंशत्यक्षरत्रिपादच्छंदसाप्रारंभ इति त्वर्थो गायत्र्या च समांभ इत्यादेर्न युक्तः चतुर्लक्षपुराणग्रं
थे स पादलक्षणभारते चाष्टादशस्मृतिषु च चतुर्वेदेकगोचरनाट्टशास्त्रिपादच्छंदो विशेषस्य क्वाप्यदर्शनेन एकस्मिन्नेव पुराणेन तस्य भवत्वापादान
स्यात्यंता संभवोक्तित्वात् गायत्र्यर्थता चास्य श्लोकस्येत्थं सवितृपदं जगत्सवकारणपरंतर्दर्थो जन्माद्यस्य यत इति अनेनोच्यते पालना-
अतएव सत्यः असतः सत्ताप्रदत्ताच्च परमार्थसत्यः सर्वज्ञत्वेन च निरस्तकुहकः तंधीमहीति गायत्र्याप्रारंभेण च गायत्र्यास्य
ब्रह्मविद्यारूपमेतत्पुराणमिति दर्शितम् यथोक्तं मत्स्यपुराणे पुराणदानप्रस्तावे यत्राधिकृत्य गायत्रीवर्ण्येनेधर्मवित्तरः वृत्रा-
सरवधोपेतं नद्वागवतमिष्यते लिखित्यातच्च यो दद्याद्देमसिंहसमन्वितम् प्रोष्टपद्यां णौर्णमास्यं सयाति परमं पदम् अष्टाद-
शसहस्राणि पुराणान्तत्पकीर्तितम् ७ ७ ७ ७ दिक्कीडार्थकदेवपदार्थोप्यनेनैव जन्मादिइत्यादि
पदेन पालनादिग्रहणात् वरेण्यपदार्थः परपदेन परत्वोपपादकानि सत्यादिपदानि गार्ग्यपदार्थो धामपदेन धीमहीति पदं स्वरूपेणैव तृतीय-
पादार्थः तेन ब्रह्महृदेत्यादिना समष्टिहिरण्यगर्भबुद्धिप्रेरकत्वोक्तौ सर्वव्याप्तिबुद्धिप्रेरकत्वस्यार्थादुक्तिः सिद्धेरिति गायत्रीमंत्रेण गायत्रीप-
देन चाख्यायते या ब्रह्मविद्या सा रूपा येन प्रणिपाद्यते येनेति तद्रूपं प्रणिपाद्य प्रणिपादकयोरभेदविवक्षया विद्यास्वरूपमेव वा श्रीम
द्वागवतमित्यर्थः अत्र ब्रह्मविद्यापदेन सगुणनिर्गुणविद्ययोर्ग्रहणं गायत्रीमंत्रेण हि शाक्तिवृत्त्या सगुणब्रह्मणो लक्षणं यानिर्गुणस्य
च प्रणिपादनेन तत्समानार्थकस्यास्य तदुभयार्थकत्वात् श्रीभागवतस्य गायत्र्याप्रारंभः न त्वष्टृ तीति चास्य पुराणस्य लक्षणा-
नीत्यत्र पुराणवाक्यानि प्रमाणयति यथोक्तमित्यादिना गायत्र्यर्थमधिकृत्यारभ्य धर्मस्य धर्मः प्रोक्षितकैतव इत्युक्तलक्षणभागा
वत धर्मादेर्वित्तरो वृत्रासरवधश्च वर्ण्यते यत्र न दष्टादशसाहस्रं पुराणं भागवतमिति मात्सर्यः पुराणांतरैर्गमनपुराणैर्हयग्रीवब्रह्मविद्यैर्बुधयश्रुवि-
णाश्वशिरोयुक्तेन दधिविभुनिनाप्रवर्तितानारायणवर्मोऽस्या ब्रह्मविद्या च ब्रवधसाहचर्यादिना ग्राह्या इति संदर्भित्यां ननु लक्षणं अ

टी. व्या

सुखैवदानश्रवणादिविधानंयुक्तं भगवताप्रोक्तंभागवतंभगवतइदंप्रतिपादकंभागवतंइतिसमाख्ययैवभागवतपदार्थज्ञानसंभवादित्याशंका-
यामाह अनएवेति लक्षणोक्तिपूर्वकंदानपठणादिविधानादेवेत्यर्थः अयंभावः लक्षणोक्तिंविनाभागवतंदद्यादित्येवंदानादिवि-
धानेएवंचकारभगवान् व्यासः कृपणवत्सल इतिउत्तयाभगवद्व्यासप्रणीतत्वेनपुराणमात्रस्यभागवतत्वसंभवात् श्रीविष्णुशिव
योर्द्वयोरपिभगवत्त्वेनतत्प्रतिपादकविष्णुशिवपुराणादेरपिभागवतत्वसंभवाच्चनसामंजस्येनपदार्थनिर्णयः तथाचभागव-
तं नामान्यत् शिवविष्णुपुराणादिकमेव स्यात् इत्यतिव्यामिशंकास्यात् लक्षणोक्तौतुयथोक्तलक्षणलक्षितं श्रीशुकपरिस्ति-
त्संवादरूपं द्वादशस्कंधात्मकंश्रीभागवतमिति विशेषनिर्णयेननशंकनीयं शक्तितुंयोग्यंनभवति सर्वत्रलक्षणोक्तेरतिव्या-

पुराणानरेचग्रंथोष्टादशसाहस्रोद्वादशस्कंधसंयुतः हयग्रीवब्रह्मविद्यायत्रद्वयवधस्तथा गायत्र्या च समारंभस्तद्वैभागवतंविदुः ७.

व्यादिनिरासार्थायाः सत्त्वात् इत्यपिनशंकनीयं इत्यपि ब्रह्मविद्यारूपत्वोक्त्या कर्मविद्यावन्मुमुक्षुभिरसेव्यमित्यपिनशंकनीयं
इतिबोध्यते आलयमित्यादौमुक्त्यादिसेव्यत्वस्यवक्ष्यमाणत्वाच्चेतिसद्भिर्विभावनीयं तथाचगारुडेएतद्व्यशंसा अर्थयंत्रद्वय-
त्राणांभारतार्थविनिर्णयः गायत्रीभाष्यभूतोसौवेदार्थपरिहृंहितः पुराणानां सामरूपः साक्षाद्भगवतोदिनः ग्रंथोष्टादशसा-
हस्रः श्रीमद्भागवताभिधः इत्यत्रब्रह्मसूत्रार्थत्वात् ब्रह्मविद्यारूपत्वं च मितं वेदेषुसामवत् पुराणेषुश्रेष्ठत्वात् सामरूपत्वंक-
सौयेनविभाषितोयमित्यप्यसंहारान् साक्षाद्भगवदुक्तत्वं तथाचसाक्षाद्भगवताप्रोक्तंभागवतमिति निरुक्त्या योगरूढोयंभागव-
तशब्दो न केवलंयौगिकः ७ ७ ७ ७ ७

इतिनविष्णुराणादौभागवतत्वं ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रइति इत्यष्टादशसाहस्रगणनाप्रकारः दीर्घस्तनगद्यानुष्टुप्छंदः समूहेग्रंथेद्वात्रिं-
शदक्षरात्मिकानुष्टुप्परिमाणेनगणनायांपंचोनद्विशस्कन्तरशोडशसहस्रसंख्या १६१०५ संपद्यते उवाचमंत्राः सप्तत्यधिकद्वाद-
शशतसंख्याकाः १२ ७० अर्थश्लोकाः शतद्वयसंख्या २०० इतिश्रीमद्भागवते भक्त्युक्तं धर्मप्रथमादिरध्यायइतिवाक्यानामपि-
श्रीमद्भ्यासविरचितत्वेनग्रंथसंख्यांतर्गतत्वेनतत्संख्या ३३५ पंचविशदुत्तरविंशती संकलनया अष्टादशसाहस्रसंख्या १८०००
संपत्तिः यद्वाचंडीसप्तशतीन्यायेनमंत्रविभागोनापिद्वयसंख्यासंभाव्यते तथाहि अनुष्टुप्श्लोकगद्यार्यरूपमंत्राः एकादशसहस्रा-
णिद्विसप्तकन्तरेद्विशतीच ११२७२ दीर्घवृत्तश्लोकानांषट्पंचाशदधिकसप्तविंशतिशतसंख्याकानामर्धकानिमंत्राः द्वादशाधिकसार्ध-
पंचसहस्राणि ५५१२ अनुष्टुप्सार्धकानिएकादशाधिकद्विशती २११ उवाचमंत्राणां सप्तत्यधिकद्वादशशतसंख्यानांमध्येपंचषष्ठ्यु-
त्तरद्विशतानामनुवादरूपाणांपुरोवादशोषतयातावतोविहायावशिष्टाउवाचमंत्राः पंचोत्तरसहस्रं १००५ संकलनयाष्टादशसहस्रा-
णि १८००० आपाततएवंव्याख्या तेनतत्तदध्यायेषु तत्तत्तत्तद्वगणनयासंख्येनाधिक्यसंकलनमूल्यं हेमाद्रिप्रभृति-
धर्मशास्त्रग्रंथेषुकलखंडादौकलिसंभाजयंत्यार्याद्व्यादिश्रीभागवतवचनोदाहरणेनकलिधर्मोदिनिर्णयान् कर्मखंडार्थोप्यत्रेतिकं

पद्मपुराणे अंबरीषं प्रतिगौतमोक्तिः अंबरीषशुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु पठस्व स्वमुखे
नापि यदीच्छसि भवक्षयमिति अतएवदं भागवतमन्यवदित्यपि न शंकनीयम् १ ७

उत्रयरूपत्वेनसकलबेदादिसाररूपत्वं सर्ववेदेतिहासानां सारंसारसमुद्यतमिति वक्ष्यमाणत्वाच्च किंचमुमुक्षूपकाराय हेमाद्रि-
प्रेरितेन बोपदेवेनकृतेसुक्ताफलग्रंथेपुराणांतरं विहायश्रीभागवतश्लोकानामेवोदाहरणान् श्रीभागवतस्वयंमोक्षैकफलकत्वेनमुमु-
क्षुभिरवश्यसेव्यत्वंव्यज्यते तथाचग्रंथान्तेतत्पद्यं विद्वद्भनेशशिष्येणाभिषेकेशवसूनुना हेमाद्रिबोपदेवेनसुक्ताफलमचीकृतं
ति अतएवस्वाश्रुदाहने अंबरीषशुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु इतिवाक्ये यदीच्छसि भवक्षयमित्युक्तं अत्रशुकप्रोक्तमिति विश-
षणेनविष्णुपुराणादीनांयोगवृत्त्याभागवतत्वनिरासः किंचयोगवृत्त्यापुराणांतरस्यापिभागवतत्वेहेमाद्रिमाधवादिभिः मधुसूदन-
स्वामिकमलाकरभट्टानंतदेवपर्यंतैर्महाविषंधकारैर्निरूप्यपदं भागवतपदं उच्चार्यैतस्यैवपुराणस्यवचांसिनोदाह्रियेरन् किं
न्यभागवतव्यावर्तकविशेषणमुपादीयेत् भागवतइत्युक्त्वा अन्यपुराणवाक्यमपि उदाह्रियेत् नचैवंकाप्युपलभ्यते तस्मात्तदमेव

भागवतं नविष्णुपुराणादियत्तु शारीरकमीमांसाभाष्यवतमतं निरसनं तद्वयग्रीवपंचरात्रेण गणितं तत्र भागवताख्यं तत्र मेतस्यैवेति न
 वैवस्पष्टं वासनाभाष्यसंबंधोक्तिविद्वत्सामर्थेनु हनुमन्दाख्यतत्त्वभाष्यदीपिकापरमहंसप्रियाशुकहार्दमनोहरातोषणीसंदर्भिण्या
 दयशीकाग्रंथाः चित्कृष्णचार्यगौडाचार्यवल्लभाचार्यविजयध्वजाचार्यादिभिः कृता बहुतराविरजन्ते तथापि श्रीधरस्वामिकृतटीका
 या भगवत्प्रियत्वेन सर्वसंमतत्वात् सर्वदेशोपसिद्धत्वाच्च तामेव व्याख्यातुमुद्यतामहे एवं निराकारब्रह्मपरतया व्याख्यातं पदं साकारश्री-
 कृष्णपरब्रह्मतयापि व्याख्यायते कृष्णलीलायां अत्र प्राधान्येन प्रतिपादनात् ग्रंथप्रतिपाद्यस्य च ग्रंथाद्ये पद्यो वर्णनावश्यकत्वात् तत्र परंपू-
 र्णावतारनयां शावतारेभ्यः उत्कृष्टं श्रीकृष्णार्थमहीत्यन्वयः अस्य स्वरूपलक्षणमाह धाम्नास्त्वेनेति आत्मीयेन मथुराख्येन धाम्नास्थानेन
 तन्निवासिनां सदानिरसकुरुहकं मायाकार्यं सारलक्षणं येन तं लीलामाह जन्माद्यस्येति आद्यस्य जन्मादिविकाररहितस्यापि जन्मभवता
 रः यतः यत्र वस्तु देवगृहे सप्तम्यर्थे तसिद्धतस्मात् इतरतश्च इतरत्र नंदगृहेऽप्येव च यत् अन्वगच्छति परेणैव यदिति पदेन अन्वयः
 कस्माद्धेतोरन्यगान्त्राह अर्थेषु कंसवंचनादिप्रयोजनेषु अभिज्ञ इति यद्वा बाललीलारासलीलादिलोकोत्तरविलासरूपे धर्मेषु अभिज्ञ
 स्तादृशार्थसंपादनं निपुण इत्यर्थः ततः स्वराट् स्वैर्गोकुलवासिगोपालादिभिरेव राजत इति गोपलीलस्याप्यव्याहृतैश्चर्चमाह तेनेदृति यो ब्रह्म
 णो ब्रह्माणं विस्मापयितुं तदसंकल्पमात्रेण ब्रह्मसत्त्वजानां नानंदमात्रेणैकसमृत्तिमयं यत्सर्वस्य गोपालादिरूपं वै भवविस्तारितवान् यत् यत्र
 सूरयो बलरामचतुर्भुजादयो मुह्यन्ति तत्वं ज्ञातुं न शक्नुवन्ति यद्वा यद्वा भौतिकलोकिकतादृशलीलाभिः सूरयो लीलातत्त्वज्ञाः भक्ताः मुह्यन्ति
 प्रेमाति शयोदये न विवशा भवन्ति यदित्युत्तरत्राप्यन्वय इति यत् यथाभ्यो लीलाभ्यस्ते जो वारि मृदां यथा यथावत् विनिमयो भवति तन्मृ-
 खादिकां त्याचंद्रादेर्न स्तेजस्त्वं तन्निकटवस्तूनां न तेजसा चंद्राधिकतेनैव त्वं वेणुवादनादिलीलाया वारिणः कठिनत्वं मृदः पापाणादे-
 र्द्वैतत्वं इति यत्र श्रीकृष्णो निमिन्ने सति त्रिसर्गः त्रिषु गोकुलमथुराद्वारवतिपुरेषु सर्गः गोपालराधिकादेरचूरोद्धवादेः रुक्मिण्यादेश्च
 प्रादुर्भावः अमृतासत्यः तेषां गोलोकवैकुण्ठादिवसित्वेन तद्विग्रहणां भगवदवतारतुल्यत्वादिति १

इति श्रीमद्भागवतप्रथमस्कंधोक्तस्य श्रीधरीयटीकायाः काशीनाथोपाध्यायकृता व्याख्या समाप्ता है पुस्तकसुं वईतरु
 षाशास्त्रीगुर्जरयांचे ग्रंथप्रकाशक छापरवाच्यांत छापिलें शके १७८४ फाल्गुन शु०१ गुरुवार

